

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 8 Sayı: 41 Volume: 8 Issue: 41
Aralık 2015 December 2015
www.sosyalarastirmalar.com ISSN: 1307-9581

NURETTİN TOPÇU'YA GÖRE SÛFİLİK VE İSLÂM SÛFİLERİ ISLAMIC SUFISM AND SUFIS BY NURETTİN TOPÇU

Selami ŞİMŞEK*

Öz

Bu çalışma, son devrin önde gelen ilim ve irfan büyüklerimizden birisi olan Nurettin Topçu'nun eserlerinde, sūfilik ve bu yolun büyükleri hakkındaki düşüncelerini kapsamaktadır. Topçu'ya göre İslâm'da mistisizm, tasavvuf şeklinde ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber zamanında dahi sūfilik vardı. Sonraki zamanlarda tasavvuf adını alan sūfilik, bir gönül terbiyesi, Kur'an'dan kalp ilmini çıkararak felsefe, hakikatte bir insan ilmi, dünyadan sıyrılarak kendi ruhuna çevrilen içsel insanın hayat denemesi ve Allah yolundaki atletizmdir. İlk sūfî Hasan Basrî olup, ondan sonra Ebû Tâlib Mekki, Kuşeyrî, Bâyezîd, Cüneyd, Hallâc, Herevî, Gazzâlî, Geylânî, Yesevî, Sühreverdî, Attâr, Necmüddin Kübrâ, İbnü'l-Arabî, Konevî, Mevlânâ, Hacı Bektâş, Yûnus, Hacı Bayrâm, Câmî, İmâm-ı Rabbânî, Niyâzî-i Mısri, İbrahim Hakkî gibi nice sūfî şahsiyet yetişmiştir. Kültür, edebiyat ve sanat dünyamızın eski ihtişamına kavuşması, bunları tanımak ve tanıtmakla mümkün olacaktır.

Anahtar Sözcükler: Nurettin Topçu, Tasavvuf ve İslâm Sūfileri.

Abstract

In this study, the final period leading our great knowledge and wisdom of someone who works Nurettin Topçu, Sufism and to include their thoughts on this great path. Topçu based in Islamic mysticism has emerged in the form of mysticism. Prophet. Even the time of the Prophet were sufis. Next time the Sufi name of the Sufis, a committed discipline, heart knowledge of the philosophies of the Qur'an, in reality the human science, the intrinsic human being translated into his own soul and God is peeled off from the world track and field trials of life on the road. The first Sufi Hasan Basri, after Abu Talib Makki, Kuseyri, Bayazid, Junayd, al-Hallaj, Herevi, Ghazzali, Gailani, Yesevi, Suhrawardi, Attâr, Necmüddin Kubra, Ibn al-Arabi, Konevi, Rumi, Haci Bektaş, Yunus, Haci Bayram, Imam-i Rabbani, Niyazi-i Misri has grown nice sufi figures such as Abraham Hakkı. Culture, literature and art of our world to recover its former glory, it will be possible to recognize them and to introduce.

Keywords: Nurettin Topçu, Sufis, Muslim Sufis.

1. Giriş

İlim ve irfan dünyamızın son dönemdeki büyük simalarından ve gönül adamlarından olan Nurettin Topçu'nun ilmi, edebî kişiliğinin yanı sıra tasavvufî yönünün de olduğu bilinmektedir.

Mehmet Kaplan tarafından "çağdaş bir mistik", Ali Nihad Tarlan tarafından "ârif bir derviş" olarak nitelendirilen Topçu'ya uygun bir zemin hazırlayan ilk mekân, hiç kuşkusuz âilesi ve yakın çevresi İstanbul olmuştur. İkinci halka Fransa'da husûle gelmiş, nihayet 1930'lu ve 1940'lı yıllarda İstanbul'da tanıştığı gönül adamlarıyla daire tamamlanmıştır. Hakikaten "Derviş Nurettin" in dervişliği, Fransa'da doktora çalışması yaptığı yıllarda kendisini göstermeye başlamıştır. Gördüğü felsefe-psikoloji tahsili ve görüştüğü ilim ve irfan adamları, onun gönül dünyasında saklı bulunan dervişlik yönünü yavaş yavaş su yüzüne çıkarmıştır. Bu bağlamda kendisini etkileyen üç mistik şahsiyet vardır: Maurice Blondel (ö. 1944), filozof Henri Bergson (ö. 1940), ilim adamı ve tasavvuf tarihçisi Louis Massingnon (ö. 1962)'dur. Topçu'nun mistik dünyasına İslâm tasavvufun eklenmesi bu üçüncü şahsın büyük katkıları olmuştur. Nitekim Topçu kendisine Türkçe öğretirken fikir ve tespitlerinden istifade imkânı bulmuştur (Kara, 1992: 22-23; Kara, 2002: 334; Kara, 2005: 335; Kara, 2006: 149; Batuk, 1993: 515).

Topçu Türkiye'ye döndükten sonra (1934) tasavvufî düşünce sistemini daha yakından tanımak istemiş ve kader onu mürid olarak İstanbul'da Nakşi-Hâlidî şeyhlerinden Serezli Hasib Efendi (ö. 1949) ve Abdülaziz Bekkine (ö. 1952)'yi çıkarmıştır. İlim adamı olarak da Celâl Hoca ile tanışınca üçlü sacayağı tamamlanmıştır. Gençlik yıllarında Cuma günleri Karagümrük Rifâî Dergâhı'ndaki sohbetlere katılan Celâl Hoca'nın hatıralarından onun *fenâ fi'r-resûl* hâlini yaşayan bir kişi olduğu anlaşılmaktadır (Kara, 2002: 335).

Bilhassa Abdülaziz Bekkine ile olan ve bazen sabahlara kadar süren bu sohbetler dolayısıyla Topçu'nun içindeki derin ve büyük soru işaretleri bir bir kalkmış ve bunların yerine gönül dünyasının doyumunu olmayan uçsuz bucaksız mevhibeleri geçmiştir (Topçu'nun tasavvuf yoluna girişi ve Abdülaziz Bekkine'ye intisab edışı hk. geniş bilgi için bkz. Tüzeer, 1976: 115-116; Tüzeer, 1992: 177-182; Günaydın: 2006: 93-94. Okay, 1992: 7-8; Yüksel, 1976: 74)). O günlerden itibaren insan, eşya-hakikat konuları, ilim, felsefe,

* Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

hikmet meseleleri, hürmet, merhamet, hizmet, mertebeleri nihayet ızdırıp, aşk ve vuslat neşveleri bütün açıklığı ile duyulur ve yaşanır hale gelmiştir (Kara, 2002: 335; Bozbeyli, 2006: 467).

Dervişlere özgü tecrübe ve mârifeti bizzat duymuş ve yaşamış olan Topçu, gönül âleminin cazibe ve çekiciliğine kapılarak asla hayattan uzak kalmamış, tam tersine ömrünün sonuna kadar bu meşrep ve neşveyi diğer insanlara aktarmanın yollarını aramıştır. Şöhret ve alkış afetini ayaklarının altına alarak, ruh dünyasının derinlikleri kadar sosyal hayattaki sefaletleri de kendine dert edinen ve bunların çözümlenmesi için büyük bir çaba gösteren Topçu, bunların dışında tasavvufî düşünceyi müstakil bir sistem olarak değil, onu iktisattan sanata, tarihten felsefeye, psikolojiden sosyolojiye, dinden maarife kadar uzanan geniş bir saha içinde ele almış, loncalar kadar Dede Efendi'ye, Malazgirt kadar Mevlânâ'ya, hizmet kadar çileye, vecd kadar mektebe eğilmiştir. Velhâsıl o, tasavvufî düşünceyi klâsik terimlerle nakletmenin ötesinde ona çağdaş izahlar, yorumlar getirmiş, yeni yükümlülük ve hedefler göstermiştir (Kara, 2002: 335).

İşte biz de bu sebeple tasavvufî düşünce ilgili çağdaş ve orijinal izahlar yapan Nurettin Topçu'nun, bugüne kadar üzerinde durulmamış olan sûfilik ve İslâm sûfileri hakkındaki düşüncelerini ele almak istedik. Şimdi sırasıyla bunlara bir göz atalım.

2. Sûfilik

Sûfilik yolunu benimseyene "sûfî", onun takip etmiş olduğu yola da "tasavvuf" adı verildiğini biliyoruz. "Sûfî" kelimesini ilk olarak Hasan-ı Basrî'nin kullandığı ve ilk "sûfî" nisbesiyle nitelendirilen zâtn da Ebû Hâşim Kûfî olduğu malumdur (Yılmaz, 2007: 29). Ayrıca "sûfî" kelimesinin "yün" manasına gelen "sûf" a nispet edilerek türetildiği belirtilmektedir (Türer, 1998: 31).

Genel olarak tasavvuf, "zühddür; güzel ahlâktır; kalp temizliğidir; nefis ile mücâhededir; Kur'ân ve Sünnet'e sarılmaktır, teslimiyettir; Hakk'a vuslattır; İslâm'ın ruh hayatıdır; bir bâtın ilmidir; havâssa ait ledün ilmidir" (Yılmaz, 2007: 34-35) şeklinde belirtilirse de her sûfî bulunduğu makam ve hâl cihetinden sûfî ve tasavvuf kavramlarını tanımlamış, ortaya yüzlerce tarif çıkmıştır. Bu tarifleri burada sıralamak takdir edilecektir ki çalışmamızın sınırlarının dışına çıkılması demek olacaktır. Biz burada örnek olması bakımından bazılarına değinmek istiyoruz.

Hasan-ı Basrî'nin talebelerinden Abdülvâhid b. Zeyd'e göre sûfî, "Üzüntü ve tasalarını aklıyla ile çözen, kalbiyle onlardan uzaklaşan, nefsinin şerrinden Efendisine sığınan kimsedir." Zünnûn-ı Mısıri'ye göre sûfî, "Taleple yorulmayan, elinden zorla almakla darılmayan kimsedir. Onlar o kimselerdir ki Allah'ı her şeye tercih ederler. Allah da onları her şeye tercih eder." Cüneyd-i Bağdâdî'ye, "Sûfiler kimlerdir?" diye sorulduğunda o şu karşılığı vermiştir: "Onlar, halk arasında Hakk'ın seçkin kullarıdır. Allah, onları dilerse açığa çıkarır, dilerse gizler." Ebu'l-Hiseyn Nûri der ki: "Sûfî, güzel sese ve musikiye kulak veren, sebeplere sarılmayı tercih edendir." (Tûsî, 1996: 25). Ebu Türab Nahşebî'ye göre, "Hiçbir şey sûfiyi bulandırmaz ve kederlendirmez, her şey sûfî ile saflaşır ve durulur." Şiblî'ye göre sûfiler, "Hakk'ın kucağında bulunan bebeklerdir. Yani kendilerini terbiye eden ve yetiştiren Hak'tır, onlar tufeylidir." (Kuşeyrî, 1991: 453). Sûfilerden bir kısmı şöyle demiştir: "İçleri sâf, dışları pâk olan kişilere sûfiyye denilmiştir." Bısr b. Hâris'e göre sûfî, "Allah için kalbini sâf hâle getirmiş olan zâttır." (Kelâbâzî, 1992: 53). Sûfî, evliyanın muhakkik olanlarına ve velâyette kemâl derecede bulunanlara verilen bir isimdir. Şeyhlerden biri şöyle demiştir: Sevgi ile saf hale gelen sûfî olur, sevgilinin saf haline getirdiği kimse sûfidir. Sûfî sevginin içinde istiğrak halindedir, dosttan gayri şeylerden uzaktır. Yani sûfî, sevgi ile değil, bizzat sevgili ile meşgul olan kimsedir (Hucvirî, 1996: 115).

İlk tasavvuf tanımını yaptığı ileri sürülen Marûf Kerhî'ye göre tasavvuf, "hakikatleri almak ve halkın elinde bulunandan ümit kesmektir." Ebû Muhammed Cerirî'ye göre, "Güzel ve yüksek olan her nevi huylara giriş yapmak ve çirkin ve aşağı olan her nevi huylardan çıkış yapmak" demektir.. Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre, "Maddî ve nefsanî şeylerden alakayı keserek Allah ile birlikte olmaktır. Sulhu olmayan bir savaş yani mücâhededir." Amr b. Osman Mekkî'ye tasavvuftan sorulmuş. O da: "Kulun her vakitte, o vakit içinde işlenmesi en uygun olan amelle meşgul olmasıdır" diye cevap vermiştir. Kettânî'ye göre tasavvuf, "Ahlâktır, ahlâken senden önde olan tasavvuf bakımından da önde olur." Ebu Ali Ruzbârî der ki: "Tasavvuf, kovsa dahi sevgilinin kapısı önünde diz çökmek ve oradan ayrılmamaktır." Şiblî'ye göre, "Tasavvuf, kaygısızca Allah ile bulunmaktır". Ebu Yakub Müzâbilî'ye göre tasavvuf, "İçinde beşerî alamet ve emmârelerin yok olduğu bir haldir" (Kuşeyrî, 1991: 451-454). Semmûn'a göre "Tasavvuf ne bir şeye mâlik olman ve ne de bir şeyin sana mâlik olmasıdır." Seyyid Şerîf Cürcânî'ye göre, "Tasavvuf şeriatın zâhir ve bâtını, ahkâm ve âdabını bilip yaşamaktır." Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye göre, "Tasavvuf kulluk ahlâkı ile süslenmektir." (Eraydın, 1994: 37, 39).

Burada yeri gelmişken Nurettin Topçu'nun da zaman zaman üzerinde durduğu mistisizm ve İslâm mistisizmi kavramları üzerinde durmayı faydalı görüyoruz. Mistisizm, Latince kaynaklı bir kelime olup, sözlükte, "gizli olmak, dilsiz olmak, dudakları ve gözleri kapamak" anlamlarına gelir. Hem ruhanî bir hayatı hem de felsefî bir düşünceyi içine alan mistisizmin en bariz özelliklerinden biri medeniyet ve kültürler arası ortak yorumlar ihtiva etmesidir. Bundan dolayı mistisizmi "dinler arasında akıp gelen büyük ruh nehri"

olarak da tarif edenler vardır. İslâm mistisizmi ise İslâm dünyasında ortaya çıkan mistik-derunî hayata, ruhanî fikir ve hareketlere, kısaca tasavvufa verilen isimdir (Kara, 1995: 11-12, 17). Tasavvufufla ilgili olarak yukarıda bilgi verdiğimiz için burada ayrıntılarına girmek istemiyoruz. Fakat mistisizm ile İslâm mistisizmi (tasavvuf) arasındaki farkları belirtmek gerekir:

1. Tasavvuf, insana rûhî bir yükselme sağladığı halde mistisizmde gelip geçici hazlar vardır.
2. Mistisizmde ıstırap önem taşıdığı halde tasavvufta ıstırapın özel bir yeri yoktur.
3. Tasavvufta terbiye metodları fetlerin karakter yapılarına göre farklılık arzettiği halde, mistisizmde bu farklılık ve zenginlik yoktur.
4. Tasavvufta manevî yükseliş için ferdi gayret esas olduğu halde mistisizmde değildir.
5. Mistik sadece vecd ehli olduğu halde, sûfî hem vecd ehli, hem de ilim tâlibidir.
6. Tasavvufta zikir ve şeyh ile birlikte bulunmak yani sohbet esas iken, mistisizmde böyle bir esasa rastlanmaz.
7. Mistisizm, ruhun cesede hâkimiyetini sağlama ameliyesidir. Tasavvuf ise ruhun arıtılıp Hakk'a vuslata erdirilmesidir (Yılmaz, 2007: 18-19).

Nurettin Topçu'nun mistisizm, İslâm tasavvufu ve sūfilikle ilgili görüşlerine gelince, ona göre mistisizm, herşeyden önce dinî bir yaşayış, aynı zamanda metafizik bir görüştür (Topçu, 2002: 125). İslâm'da mistisizm, tasavvuf şeklinde ortaya çıkmıştır. Yine İslâm'da tasavvufun başlangıcında sūfilik vardır. M. VII. asırda, yani Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde, gelen ilk mutasavvıflar tasavvufu, ahlâkî temizlenme yolu olarak ortaya koymuşlardır. Bunlara "sūfî" adı verilmekteydi ki, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ilk sūfilerdendir. Sūfilik, sonraki asırlarda tasavvuf şeklini almış, daha sonraları ise gerçekten mutasavvıf olmadıkları halde, mutasavvıflık taslayanlar meydana çıkmıştır ki, bunlara *mustasvife* denilmiştir (Topçu, 2002: 126, 176). Sūfî, durmadan Allah diyen değil, irâdesini Hak ile birleştirmiş, O'nun irâdesini kendi irâdesi yapmış olan kimsedir (Topçu, 1998: 87).

Tasavvufu, bir kalp terbiyesi olarak ele alan ve İslâm tasavvufunu, Kur'ân'dan kalp ilmini çıkaran felsefe (Topçu, 2002: 125), Hz. Peygamber'in samimî tarikatının adı olarak nitelendiren Topçu, "İslam dini, mistisizmin hayat kaynağını bağrında yaşatmaktadır." (Topçu, 1970: 126) demektedir. Yine o, "tasavvuf, İslâm'ın ahlaki özünü mistik tecrübenin konusu yapan derin bir felsefi yaşayıştır" (Topçu, 2007: 80) diyerek mutasavvıfları bu ahlâkî tecrübeyi nefsinde gerçekleştiren kişiler olarak görür. Topçu bu arada şu hatırlatmayı da yapar: Tasavvuf, yani İslâm mistisizmi kendisinden önceki mistik sistemlerden farklı değildir. Nitekim hepsinde mistik esas dinî tecrübedir. Dinin özü ise içsel yaşayıştır. O hâlde mistisizmin dinin temeli olarak kabul etmek gerekir (Topçu, 2002: 125).

Topçu, tasavvufun gerçekte bir insan ilmi, âlemden sıyrılarak kendi ruhuna çevrilen içsel insanın hayat denemesi ve Allah yolundaki atletizmi olarak değerlendirir. Tasavvufun insan hakikatlerinin kapısı olduğunu, bu yüzden Kur'ân'ı okuyanların ve gerçek imanın yolu olarak onu bizzat yaşayanların mutasavvıflar olduğunu söyler. Ona göre İslâm'ın uyanış çağı, makinanın insan ruhunu boğduğu asrımızda eşyadan ve maddeden ruha dönüşün sırrını sunacak olan tasavvufun ahlak dünyamızda zaferi ile açılacaktır (Topçu, 2002: 55).

Topçu'ya göre peygamberimizin samimî tarikatının adı tasavvuf olup (Topçu, 1970: 90), tasavvuf, esaslarını Kur'ân'da bulduğu bir insan felsefesini ele almıştır (Topçu: 2007: 73). Dini, bir irşad olarak ele alan ve gerçek din adamı olarak mutasavvıfları gören, irşadı ise "Allah'a götüren yolu aydınlatmaktır" şeklinde tarif eden Topçu, Anadolu'nun temelinde ve ruhunda tasavvuf bulunduğunu da kaydeder (Topçu, 1970: 69, 124).

Topçu'ya göre, İslâm mistisizminden ibaret olan tasavvuf, Müslüman dünyasına yayılmıştır. Bu doktrin asırlarca Müslüman cemiyetine kudretini vermiş ve birliğini sağlamıştır. O, sade nazari bir ilimden veya derin bir düşünüşten ibaret kalmayarak bir adetler sistemi halini almış ve halkın hayatına nüfuz etmiş, insanın pratik hayatı için lazım olan hareket kaideleriyle formüllerini vermiştir. Bu sistemin getirdiği adalet ideali Anadolu halkı içerisinde, hatta cemiyetin aşağı sınıfları arasında, bu milletin kudretini içinden kemirenlerin düşmanlığı karşısında onu asırlarca muhafaza edebilmiştir. Tasavvufun gelenekleri ve onun birleştirici kuvveti, Anadolu tarihinin yorulmak ve yıkılmak bilmez sürekliliğinin sebebi olmuştur. Devirlerinin mistiklerini aşk ve irade ile takip eden ilk Müslüman mü'minleri, bir olan Allah'ın adıyla yalnız sınırlarda değil, hem de devlet merkezinde yalnız kâfirler arasında değil, aynı zamanda kendi kalplerinin derinliğinde mukaddes cihad ilan ederek çarpışmışlar, ıstırap ve çile çekmişlerdir (Topçu, 1970: 120).

3. İslâm Sūfileri

Kendilerine "Hak ehli", "Hak Erenler" denilmesinden hoşlanan İslâm sūfileri (Nicholson, 1978: 1), tasavvuf tarihinin genellikle "zühd", "tasavvuf", "tarikat" diye adlandırılan dönemlerinde yetişmiş şahsiyetler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki olan zühd dönemi, Asr-ı Saâdet ile başlayıp tabiîn ile tebe-i tabiîn devrini yani ilk iki asrı içerisine alan ve tasavvuf kavramının ortaya çıkmasına kadarki zaman dilimidir. Bu dönemde başta Hz. Peygamber, Ashâb-ı Kirâm, Ashâb-ı Suffe olmak üzere Said b.

Müseyyeb, İmam Mâlik, Üveys el-Karenî, Ömer b. Abdülaziz, Ebu Hâşim Kûfî, Câbir b. Hayyân, Mansûr b. Ammâr, Hasan-ı Basrî, Mâlik b. Dinâr, Rabiâtü'l-Adeviyye, Marûf Kerhî, İbrahim b. Edehem, Fudayl b. İyâd ve Şakîk-i Belhî gibi zâhidler yetişmiştir. İkincisi olan tasavvuf dönemi, sûfî ve tasavvuf kavramlarının kullanılmaya ve ilk sûfî adlarının duyulmaya başladığı hicrî II. asrın sonundan tarikatların ortaya çıkmaya başladığı devre kadarki yaklaşık üç buçuk asırlık zamanı kapsamaktadır. Bu dönemde tasavvuf kavramı kullanılmaya başlanmış, müessese olarak kendini göstermiş ve Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî, Ebu'l-Hüseyn Nûrî, Hallâc-ı Mansûr, Ebû Nasr Serrâc Tûsî, İmâm-ı Muhammed Gazzâlî gibi büyük sûfî şahsiyetler yetişmiştir. Üçüncüsü tarikat dönemi ise, tasavvuf kurumlarının en güçlüsü olan tarikatların ortaya çıkarak günlük yaşamın bir parçasını oluşturduğu hicrî VI/miladî XI. asırdan başlayarak tasavvufî tefekkürün Muhyiddin İbnü'l-Arabî gibi büyük temsilcilerinin yetiştiği, zaman zaman medrese-tekke çatışmalarının gündeme geldiği (Yılmaz, 2007: 91-92), şiir ve edebiyatta Ahmed Yesevî, Yûnus Emre, Hacı Bayrâm-ı Velî, Eşrefoğlu Rûmî, Üftâde, Aziz Mahmûd Hüdâyî, Niyâzî-i Mısırî, Bursalı İsmail Hakkı, Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi pek kıymetli şahsiyetlerin yetiştiği ve onlar tarafından birçok tasavvufî eserin kaleme alındığı ve bugüne değin süregelen dönemdir.

Tarihi süreç içerisinde çeşitli müellifler tarafından gerek "zühd", gerek "tasavvuf" ve gerekse "tarikat" döneminde yaşamış olan zâhid ve sûfî şahsiyetler ve onların eserleri, fikirleri ile alakalı doğrudan yahut dolaylı olarak yüzlerce kitabın kaleme alındığı malumdur. İşte böylesi müelliflerden birisi de Nurettin Topçu'dur. Nitekim o, eserlerinde zaman zaman söz konusu dönemler içerisinde yaşamış olan, Hasan-ı Basrî, Ebû Tâlib Mekkî, Kuşeyrî, Bâyezîd-i Bistâmî, Cüneyd-i Bağdâdî, Hallâc-ı Mansûr, Herevî, Gazzâlî, Abdülkâdir Geylânî, Yesevî, Sühreverdî Maktûl, Attâr, Necnüddin Kübrâ, İbnü'l-Arabî, Mevlânâ, Sadrüddin Konevî, Hacı Bektâş-ı Velî, Nasreddin Hoca, Yûnus Emre, hacı Bayrâm-ı Velî, Abdurrahmân Câmî, İmâm-ı Rabbânî, Niyâzî-i Mısırî, Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi çok sevdiği, fikir, tavır ve davranışlarını önemseydiği pekçok sûfî hakkında bilgi ve kanaatler serdetmiştir. Biz burada onun bu şahsiyetler hakkındaki düşüncelerine anahatlarıyla yer vermeye çalışacağız.

3.1. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)

Hasan-ı Basrî, tabiîn dönemi zâhidlerinden olup, pek çok tarikatın silsilesinde yer alması ve ilk tasavvufî düşüncenin sâhibi olarak addedilmesi sebebiyle, tasavvufta bir mektep olarak kabul edilmiştir. 21/642 yılında Medine'de doğmuştur. Babası Yesâr, annesi Hayre Hatun'dur. Hasan-ı Basrî, Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme'nin gözetiminde büyümüştür. İyi bir hatip ve etkili bir vâiz olan Hasan-ı Basrî fesahat ve belâgatın doruk noktasına ulaşmıştır. Pek çok sahâbîden hadis rivayet eden Hasan-ı Basrî tâbiîn'in en faziletlilerinden biri olarak kabul edilir. Fütüvvet ehli, cesaret ve cömertliği sebebiyle Hasan-ı Basrî'yi "seyyidü'l-fityân" olarak kabul etmiştir. *Risâle ilâ Abdilmelik b. Mervân fi'l-kader*, *Risâle fi fazli Mekke*, *et-Tefsîr*, *el-Ferâiz*, *Şürûtü'l-imâme* ve *ez-Zühd* gibi eserleri vardır (Uludağ, 1997: 291-293). 110/728 yılında Basra'da vefat etmiştir. Topçu, Hasan-ı Basrî'yi, Hz. Peygamber'in asrında yaşamış ilk sûfî olarak nitelendirmiştir (2002: 126, 176).

3.2. Ebû Tâlib Mekkî (ö. 386/996)

Gazzâlî ve Abdülkâdir Geylânî üzerinde önemli tesirleri olduğu belirtilen Ebû Tâlib Mekkî, Aslen İran'ın batısındaki Cebel bölgesinden olup, Mekke'de uzun süre kaldığı ve burada yetiştiği için Mekkî nisbesini almıştır. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Öğrenimine Mekke'de başlayan ve burada hadis tahsil eden Ebû Tâlib, çeşitli beldeleri dolaşmış, gittiği yerlerde tanınmış âlimlerden faydalanmış, oralarda vaazlar vermiş ve dersler okutmuştur. Hayatının son yıllarını Bağdat'ta vaizlik yaparak geçirmiş. 386/996'da vefat edince buradaki Mâlikî Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir (Saklan, 1994: 239-240). Topçu'ya göre Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb* adlı eserin sâhibidir (2002: 126, 176). Onun en önemli ve günümüze kadar gelen tek eserinde tasavvufun doğuş dönemi hakkındaki bilgiler ile zühd ve ibadet konularının genişçe yer aldığı görülmektedir.

3.3. Kuşeyrî (ö. 465/1072)

Sünnî tasavvufu sistemli bir hâle getirdiği ifade edilen Abdülkerim Kuşeyrî, 376/986'da bugün İran'ın Türkmenistan sınırı yakınındaki Kûçan kasabasına bağlı Üstüvâ yöresinde dünyaya gelmiştir. Genç yaşta Nişabur'a gitmiş ve burada bir rastlantı sonucu dönemin tanınmış sûfilerinden Ebû Ali ed-Dekkâk'ın sohbet meclisine katılmıştır. Muhammed et-Tûsî'den Şâfiî fikhını öğrenmiş, ayrıca kelâm âlimi İbn Fûrek'in, onun vefatından sonra Ebû İshak el-İsferâyînî'nin derslerine devam etmiştir. Mürşidi Dekkâk'ın vefatından (405/1015) sonra Ebu Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'ye intisap ederek tasavvufî bilgisini ve tecrübelerini arttıran Kuşeyrî'nin etrafında çok sayıda öğrenci toplanmış, ayrıca halkın saygı ve güvenini kazanmıştır. Uzun yıllar Nişabur'daki medresesinde ders vermiş ve vaaz etmiştir. 437/1045'de başladığı hadis derslerini ölümüne kadar yirmi yedi yıl boyunca sürdürmüştür. Bu arada Tûs, Ebîverd ve Merv gibi Horasan şehirlerini ziyaret etmiştir. Son yıllarını refah içinde geçirdikten sonra 465/1072 yılında Nişabur'da vefat etmiştir. Tasavvuf, kelâm, hadis, fıkıh, tefsir, gramer, lugat ve edebiyat gibi ilim dallarında geniş bilgisi olan Kuşeyrî, daha çok mutasavvıf olarak tanınmıştır. *et-Tahbîr fi't-tezkîr*, *Tertîbü's-sülûk fi tarîki'llâh*, *et-Tefsîrü'l-*

kebîr, Letââifü'l-işârât ve Nahvü'l-kulûb gibi eserleri vardır (Uludağ, 2002: 473-475). Topçu'ya göre Kuşeyrî, *Risâlesi* ile meşhûr olup, bu eser, tasavvuf alanında yazılmış önemli kitaplardandır (2002: 126, 176).

3.4. Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 veya 261/864)

Sekri sahvına, mahvı isbâtına gâlip geldiği, şatahat üslûbuyla konuştuğu ifade edilen (Yılmaz, 2007: 125) Bâyezîd-i Bistâmî'nin hayatıyla ilgili pek az bilgi bulunmaktadır. Bu kısıtlı bilgilere göre o İran'ın Horasan eyaletinde bulunan Bistâm kasabasında doğmuştur. Tam adı Tayfur b. İsâ b. Adem b. Sürüşan'dır. Feriddüddin Attâr, Bâyezîd'in yüz üç üstattan faydalandığını söylemiştir. Herevî, onun başlangıçta Hanefî olduğunu belirtmektedir. Şîî kaynaklar genellikle Bâyezîd'in altıncı imam Ca'fer es-Sâdık'ın talebeleri arasında yer aldığını kaydederlerse de bu rivayet tarih bakımından doğru değildir. Bâyezîd-i Bistâmî daha sağlığında pek çok kişi tarafından ziyaret edilmiştir. Bu ziyaretçiler arasında kendisine bağlanan ve görüşlerini benimseyenlerin sayısı oldukça fazladır. Bâyezîd, tasavvufî görüşlerini Farsça olarak ifade eden ilk sûfilerden biri olup daha sonra bu sözler Arapça'ya tercüme edilmiştir. Şathiyelerinden bir bölümünün yeğeni Ebû Mûsâ tarafından Cüneyd-i Bağdâdî için tercüme edildiği nakledilir. Onun söz ve şiirlerini ihtiva ettiği rivayet edilen bazı risâleler Abdurrahman Bedevî tarafından *Şatahâtü's-sûfiyye* adlı eser içinde neşredilmiştir. 234/848 veya 261/864'te vefat ettiği kaydedilen Bâyezîd'in türbesi Bistâm'da tarihî binaların toplu olarak bulunduğu yerin tam ortasında, süs ve ihtişamdan uzak bir haldedir (Uludağ, 1994: 11-48; Eraydın, 1994: 73). Topçu'ya göre Bâyezîd, IX. asrın en tanınmış mutasavvıflarından olup, *vahdet-i vücûd* düşüncesini benimsemiştir ve kendisinin yazılı bir eseri yoktur (Topçu, 2002: 176).

3.5. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909)

Cüneyd-i Bağdâdî, tasavvuf ve tarikatlarda "ser-halka" olarak kabul edilen, "sahv ve temkin" in mümessili sayılan (Yılmaz, 2007: 133), tasavvuf ilmini tertip ettiği, doyurucu izahlar yaptığı ve şeriatla tasavvufu uzlaştırdığı ifade edilen (Türer, 1998: 85) müstesnâ sûfilerden birisidir. Bağdat'ta doğmuş ve burada yaşamıştır. Tam adı Cüneyd b. Muhammed Ebu'l-Kâsım el-Cezzâz'dır. Şâfiî mezhebine mensuptur. Cüneyd küçük yaşta tahsile başlamıştır. Ebû Sevr el-Kelbî'den fıkıh okumuş, Ebû Ali el-Hasan b. Arefe el-Abdî başta olmak üzere bazı âlimlerden hadis dinlemiştir. Dayısı Serî es-Sakatî ve Ebû Hamza el-Bagdâdî gibi sûfilerin sohbetinde bulunmuştur. Cüneyd şer'î ilimleri iyice öğrendikten sonra kendini zühd, ibadet ve tasavvufa vermiştir. Ancak o, tasavvufun derinliklerine dalmak ve zihni sürekli ruhî konularla meşgul olmakla birlikte geçimini sağlamak için ticaretle de uğraşmıştır. Birçok ünlü sûfi Cüneyd'in sohbetinde bulunmuş, onun müridi ve halifesi olmuştur. 297/909'da yılında vefat etmiş olup, cenaze namazında altmış bin kişinin bulunduğu rivayet edilir. Bağdat'ın Şünûziye Mezarlığı'nda dayısı ve şeyhi Serî'nin yanında toprağa verilen Cüneyd'in çeşitli İslâm ülkelerinde makamları mevcuttur (Ateş, 1993: 119-121; Eraydın, 1994: 77). Sonraki dönem sûfi müelliflerin Cüneyd için kullandıkları "seyyidu't-tâife, tâusu'l-fukarâ, şeyhü'l-meşâyih" gibi yüceltici ifadeler, çağdaşlarının ve sonraki dönemde yaşamış sûfilerin ona büyük değer verdiklerini göstermektedir (Knysh, 2011: 59).

Topçu'ya göre, Cüneyd-i Bağdâdî, IX. asrın sonu ile X. asrın başında yaşamış olup, aslen Nihavendli bir aileye mensuptur. O, *vahdet-i vücûd* kabul etmemiştir. *Kitâbu'l-İhlâs*, *Kitâbu't-Tevhîd* gibi risâleleri ve daha birçok eseri vardır (2002: 176).

3.6. Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/921)

Hallâc-ı Mansûr, tasavvuf tarihinde hakkında en çok spekülasyon yapılan şahsiyetlerden birisidir. Onun farklı mizaca sahip olduğu ve fikirlerini açıkça söylemekten çekinmediği belirtilmektedir (Türer, 1998: 85). 244/858'de İran'ın Fars eyaletinde bulunan Beyzâ'nın kuzeydoğusundaki Tûr'da doğmuştur. Asıl adı Hüseyin olduğu halde İran'da ve Osmanlılar'da daha çok "Mansûr" ve "Hallâc-ı Mansûr" şeklinde babasının adıyla anılmış, kendisine "Mansûr" adı verilirken davasının zafere ulaşmış olduğuna işaret edilmiştir. Yirmi yaşında Basra'ya gitmiştir. Buradan Bağdat'a giderek Cüneyd-i Bağdâdî, Amr b. Osman el-Mekkî, Ebû'l-Hüseyin en-Nûrî gibi Bağdat'ın tanınmış sûfilerinin sohbetlerine katılmış ve el-Mekkî'den hırka giymiştir. Üç defa hacca gitmiştir. Horasan, Tâlekân, Mâverâünnehir, Türkistan, Maçin, Turfan ve Keşmir'i dolaşmış, buralarda ateşli vaazlar vermiş, Allah sevgisinden söz etmiştir. Gezdiği yerlerdeki halk için eserler yazarak İslâm'a girmelerinde etkili olmuştur. Bu durum kendisini büyük bir üne kavuşturmuştur. Ancak Hallâc'ın Bağdat'taki sözleri ve davranışları halk ve ulemâ arasında huzursuzluk meydana getirmiştir. Aleyhindeki faaliyetler artıp bir kısım müridleri tutuklanınca kendisini de aynı âkıbetin beklediğini anlamış ve Ahvaz'a kaçmıştır. 301/913'de yakalanarak Bağdat'a getirilmiş ve idam talebiyle mahkeme önüne çıkarılmış, neticede Sekiz yıl süren hapis hayatına çarptırılmıştır. Fakat aleyhindeki faaliyetler bütün şiddetiyle devam ediyordu. Vezir Hâmid'in ısrarlı takibi karşısında bir oldu bittiyle karşı karşıya kalan Mâlikî kadısı Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Ezdî onun idamına hükmetti. Hanefî kadısı İbn Bühlûl'ün muhalefetine rağmen bu hüküm diğer kadılara ve şahitlere imzalatıldıktan sonra Halife Muktedir-Billâh tarafından tasdik edilince Hallâc, 309/922'de Bağdat'ın Bâbüttâk denilen semtinde önce kırbaçlanmış, burnu, kolları ve ayakları kesildikten sonra idam edilmiştir (Uludağ, 1997: 377-381; Knysh, 2011: 76-82).

Topçu'ya göre, insanlığın ruh dünyasında verdiği şehidler silsilesinin en ulularından biri olan Hallâc-ı Mansûr (2007: 294), IX. asrın sonu ile X. asrın başında *vahdet-i vücûdu* halk arasında savunmuş ve yaymış ve bu sebeple suçlanarak, zulmün pençesine düşmüş (2002: 34), Bağdat'ta çarمیha gerilmek suretiyle idam olunmuştur. Onun, çarمیha gerilmiş vücudunu taşıyan halkı sakin sakin seyrettiği halde, kendisine gül atan tek dostu Hamd'e dönüp ağlarken, "Beni taşıyan bu halk, ne yaptığını bilmiyor. Onların zulmünden azap duymuyorum ama sen bilmeliydin ki bu vücuda bir gül dahi atılmazdı" diye söylediği söz, insana bu türlü şeyleri revâ görmenin zulüm, haksızlık ve ahlâksızlık olduğunu göstermektedir (1998: 41; 2007: 296). Yine o Mansur ki, darağacına yükseldiği vakit, vücûdunun delinen her parçasından akarak bedenini kırmızıya boyayan kana aldırmaııp, başını Allah'a kaldırmış ve ona şu sözlerle son dileğini söylemiştir: "Allahım! Beni daracağına çekenleri affet, beni affetme! Mademki benim insanlığımı kendi Allah'lığınla helâk ediyorsun, benim insanlığımın senin Allah'lığın üzerindeki hakkıyla senden, benim sana kavuşmama böylece sebep olmuş bu insanlara senin de mağfiret etmeni istiyorum!" (2007: 295) Dolayısıyla Hallâc'ın yaşadığı bu hâl, kendi ifadesiyle, bir an evvel Allah2a kavuşturmak suretiyle, bütün ömrü boyunca aradığı aşkının sâhibine teslim etmelerine götüren elemli tecrübedir (2008: 24).

Hallâc, Bağdat'ta halka Hak yolunu gösterir ve bir olan Allah'ı tanıtırken çevresinde insanlıktan bir iman halkası oluşmamıştır (Topçu, 1998: 214). Esas itibariyle Hallâc'ın bir bedene ihtiyacı yoktur (Topçu, 1998: 154). Ve Hallâc, kendisini daracağına çıkaran hakkında bile şefaaf dileyen, merhametini onlardan esirgemeyen irâdesi hür bir şahsiyettir. Çünkü hür olan insan dünyalardan daha değerli ve zâlim insan ise eşyadan farksızdır (Topçu, 2007: 61).

Topçu, bu hâdise ile ilgili olarak mezkûr eserinin bir yerinde onu kendisine duâ ettiği halkın işkencelerle öldürdüğünü belirtirken (1998: 85), diğer yerinde onu idam edenlerin Abbâsiler döneminin ulemâ adı verilen kara kaplı kitap taşıyan dalkavuklar zümresine dayanan insafsız halifeler olduğunu söylemektedir (1998: 106). Ona göre Hâllâc, İslâm dünyasında düşünceyi de dini de ve devleti de zulüm ve tahakküm vasıtası olarak kullanan zorbalaraın kurbanı olmuştur (Topçu, 2007: 295).

Topçu'ya göre esasen Hallâc, tıpkı İbnü'l-Arabî gibi Hakk'ı aramaktan doymadığı ve vazgeçmediği için bu yolda can vermiştir (2007: 142). Bu can veriş, bir cihad olup, ölümlere götüren ideal yolundaki isyandır (1998: 46). Bu isyan da Allah'ın insandaki isyanı olup, Hallâc'ta "Ene'l-Hak (Ben hakikat'im)" şeklinde ortaya çıkmıştır (2002: 132). "Ene'l-Hak" ise rûhın en derin tabakalarından çıkmış olup, Hakk'a götürücüdür (1998: 158). Çünkü bir insan, İslâm'a ihtirasla inanır, iman ederse adeta Allahlaşır ve "Ene'l-Hak" a ulaşır (2009: 34). Hallâc'a göre, "Ruh, nefis ve şehvet bağlarından sıyrıldı mı, insan Allah'a yaklaşır ve kendisinden insanların doğduğu ilâhî ruh o adama girer. Ondan sonra o adamın her hareketi Allah'ın hareketi ve onun her emri Allah'ın emri mesabesinde olur (Topçu, 2007: 317).

Hallâc'dan geriye *Tavâsin* adlı eseri ile bir de *Ahbâru'l-Hallâc* adı altında toplanan vaazlarına dair özetler kalmıştır (Topçu, 2002: 177).

3.7. Ebû İsmâil Herevî (ö. 481/1089)

Ebû İsmâil Herevî, 396/1006'da Herat'ın eski kalesi Kûhendiz'de doğmuş ve burada yaşamıştır. "Pîr-i Herât, pîr-i tarikat, şeyhülislâm, şeyhü'l-Horasân, şeyhüşşüyûh, nâsirü's-sünne, zeynü'l-ulemâ" gibi unvanlarla anılır. İlk öğrenimine Mâlinî Medresesi'nde başlayan Herevî, dokuz yaşına girdiğinde Kadı Ebû Mansûr el-Ezdî, Ebû'l-Fazl el-Cârûdî gibi âlimlerin derslerini takip ederek hadis yazmaya başlamış, üç yüz âlimden hadis tahsil etmiştir. 417/1026'da fıkıh ve hadis dersleri almak, şeyhlerle görüşüp sohbetlerine katılmak için Nişâbur'a gitmişse de fazla kalmadan aynı yıl Herat'a dönmüş, Şeyh Amû'nun tekkesine devam etmiştir. Herevî, aslen Sicistanlı olup Herat'ta oturan meşhur vâiz ve âlim Yahyâ b. Ammâr eş-Şeybânî'den hadis ve tefsir dersleri almıştır. Daha çok tasavvufî hüviyetiyle tanınan Herevî sûfilîğe ilgi duyan bir ailede yetişmiştir. Babası Ebû Mansûr sûfilerle ilişkisi bulunan dindar ve zâhid bir kişiydi, hayatının son yıllarını inzivada geçirmiştir. Herevî de küçük yaşta sûfilerle tanışmış ve onların yaşama tarzını benimsemiştir. Gezdiği yerlerde zamanın ünlü şeyhleriyle görüşmüştür. Özellikle Ebu Said Ebû'l-Hayr ile Ebû'l-Hasan el-Harakanî gibi cezbeli ve coşkulu sûfilerin etkisinde kalmıştır. Kendisi de onlar gibi şiir söylemiş, semâ yapmıştır (Yazıcı ve Uludağ, 1998: 222-226).

Hâce Abdullah Ensâri el-Herevî diye de tanınan Ebû İsmâil Herevî'yi, Topçu'nun XIII. asır mutasavvıfı olarak göstermesi doğru değildir (2002: 179). Zira onun 481/1089 yılında Herat'ta vefat ettiği bilinmektedir (Yazıcı ve Uludağ, 1998: 223). Herevî'nin *Menâzilü's-Sâirîn* adlı eseri meşhurdur. *Vahdet-i vücûdu* benimsemiş ve müdafaa etmiş mutasavvıflardandır (Topçu, 2002: 179). Onun *Tabakâtü's-Sûfiyye*, *Sad Meydan*, *Münâcât*, *Kenzü's-Sâlikîn* gibi eserleri de vardır.

3.8. Gazzâlî (ö. 505/1111)

Şeriata bağlılığı, kelâm ve felsefe gibi diğer ilim alanlarındaki derinliği ile tanınan (Yılmaz, 2007: 140) Gazzâlî, 450/1058 yılında İran'ın Horasan bölgesinde, Tûs'ta (bugünkü Meşhed) dünyaya gelmiştir. Tam adı Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî'dir. İleri düzeydeki ilk öğrenime, 465/1073'te Ahmed b. Muhammed er-Râzkânî (Râzekânî) adlı âlimden fıkıh

dersleri alarak Tûs'ta başlayan Gazzâlî, daha sonra Gürcan'a giderek burada İsmâilî denilen bir zatın öğrencisi olmuştur. 473'te (1080) Tûslu bir grup gençle birlikte Nişâbur'a giderek buradaki Nizamiye Medresesi'ne girmiş ve dönemin en tanınmış kelâm âlimi olan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencisi olma şansını elde etmiştir. Kaynakların ittifakla belirttiği gibi Gazzâlî'nin olağan üstü bir zekâ ve hafızaya sahip olduğu dikkate alınrsa onun Nişâbur'a gitmeden önce geçirdiği en az on iki yıllık öğrenimi süresince başta fıkıh olmak üzere hadis, akaid, gramer gibi geleneksel bilgi dallarında hayli yetişmiş olduğu kesinlikle söylenebilir. Gazzâlî'nin tasavvufî kişiliğinin oluşma döneminin başlangıcını tesbit bakımından önemli bir nokta da onun Nişâbur'daki öğrenimi sırasında, Kuşeyrî'nin öğrencilerinden olup Tûs ve Nişâbur sûfilerinin meşhurlarından biri haline gelen Ebû Ali el-Fârmedî'den öğrenim görmesidir. Bu sebeple Gazzâlî'yi tasavvufî pratiklere yönelten kişinin Fârmedî olduğu söylenir. Bununla birlikte onun bu dönemde tasavvufa duyduğu ilgi Fârmedî ile görüşmeleriyle sınırlı kalmış, Fârmedî'nin 477/1084 vefatı üzerine Gazzâlî kelâm ve felsefe gibi alanlarla meşgul olmayı sürdürmüştür. Hocası Cüveynî'nin vefatı üzerine (478/1085) ise Nizâmülmülk'ün nerede olduğu bilinmeyen karargâhına gitmesi Gazzâlî'nin hayatında önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Nizâmülmülk tarafından saygıyla karşılanması da onun Gazzâlî'yi yakından takip ettiğini göstermektedir. 484/1091'de vezir tarafından Bağdat Nizamiye Medresesi müderrisliğine tayin edilmiştir. 488/1095'te medresedeki mevkiini kardeşi Ahmed el-Gazzâlî'ye bırakarak Bağdat'tan ayrılmış on bir yıl sürecek olan halvet hayatına adım atmıştır. Gazzâlî, 499/1106'da Nişâbur'a dönmüş ve buradaki Nizâmiye Medresesi'nde tekrar öğretim görevine başlamıştır. Üç yılı aşkın bir süreden beri ifa ettiği bu resmî görevini bir defa daha bırakıp Tûs'a dönen Gazzâlî, evinin yanına fukaha için bir medrese, sûfiyye için de bir hankâh yaptırmış, ömrünün son demlerini ders okutmak, gönül ehlinin sohbetlerine katılmak ve eser yazmakla geçirmiştir. 505/1111 yılında vefat etmiştir (Çağrı, 1996: 489-505).

Topçu'ya göre Gazzâlî, Batı dünyasında Demokrit, Aristo ve Descartes derecesinde ve İslâm dünyasında ise İmâm-ı A'zam gibi dâhilerden birisidir (2002: 53) Şam'da yaşamış olup, Ebû Tâlib Mekkî'nin *Kûtu'l-Kulûb* adlı eserinden ilham alarak İslâmî ahkâmın içerdiği psikolojik hakikatleri ortaya koyan *İhyâu Ulûmiddîn* adlı meşhûr eserini meydana getirmiştir. Gazzâlî, bu eserinde âhret yolunun ilmini ikiye ayırmış, birine "muâmele ilmi" diğeri "mükâşefe ilmi" adını vermiştir. O, *el-Munkızu mine'd-Dalâl* adlı eserinde ise, sapkınlıktan kurtulmanın yollarını göstermiştir (2002: 177).

Topçu'ya göre Gazzâlî, İskolastik zihniyetle vahyi de akılla izaha kalkışan İbn-i Sina'nın, esaslarını hocası Farabî'den aldığı düşüncelerini ve İslâm anlayışını, XI. asırda hücum anlamına gelen *Tehâfüt* adlı eserinde şiddetle eleştirmiştir. Gazzâlî'nin açmış olduğu bu çığır, İslâm'ın esaslarını Kur'an'ın ruh ve zihniyetine uygun tarzda tefsir ve izah edici olan "kelâm" ilmini ortaya çıkarmıştır. Ancak kelâmda da yorumlar çoğalarak âlimlerin görüşleri arasında uçurumlar meydana gelmiş, onun vaktiyle müsaade ettiği "ictihad" yani prensibi kendine göre anlayış kapısı kapatılmıştır (2002: 50-51). Gazzâlî'de, Nizâmülmülk'ün, hatta Osmanlı'nın kurucusu Osman Gâzî'nin simasını yaşamaktadır (1998: 17).

3.9. Abdülkâdir Geylânî (ö. 562/1166)

Kâdirilik yolunun kurucusu olan Abdülkâdir Geylânî, 470/1077'de Hazar denizinin güneybatısındaki Gilân eyalet merkezine bağlı Neyf köyünde doğmuştur. Arapça'da "el-Cilî, el-Cilânî", Farsça'da "Gîlî, Gilânî", Türkçe'de ise "Geylânî" şeklinde telaffuz edilen nisbesiyle şöhret bulmuştur. Tam adı, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkadir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost el-Geylânî'dir. Küçük yaşta babasını kaybeden Abdülkadir, annesinin yanında ve dedesi Savma'nın himayesinde büyümüştür. On sekiz yaşına gelince annesinden izin alarak bir kafiye katılıp Bağdat'a gitmiştir. Orada Ebû Galib b. Bâkılânî, Ca'fer es-Serrâc, Ebû Bekir Sûsen ve Ebû Tâlib b. Yûsuf gibi âlimlerden hadis; Ebû Saîd el-Muharrimî, Ebû Hattâb ve Kadî Ebû Hüseyin gibi hukukçulardan fıkıh; Zekeriyâ-yı Tebrîzî gibi dilcilerden de edebiyat okumuştur. Kısa zamanda usul, fîrû ve mezhepler konusunda geniş bilgi sahibi olan Geylânî, Bağdat mutasavvıflarıyla yakın dostluklar kurduğu bu yıllarda Ebû'l-Hayr Muhammed b. Müslim ed-Debbâs (ö. 525/1131) vasıtasıyla tasavvufa intisap etmiş ve ondan hırka giymiştir. Daha sonra yirmi beş sene inziva hayatı yaşamış ve dönemin sonunda başka biri yedirmedikçe kendi eliyle hiçbir şey yememeye ahdetmiş, nihayet bu hali Ebû Saîd el-Muharrimî'ye malum olmuş, o da bunu alıp evine götürerek eliyle doyurmuş ve daha sonra da kendisine şeyhlik hırkasını giydirmiştir. Evli ve çocuk sahibi olan Geylânî, 562/1166'da Bağdat'ta vefat etmiştir (Uludağ, 1988: 234-235; Gürer, 2009: 55-72).

Topçu'ya göre Geylânî, Bağdat'ta yaşamış olup, *Mektûbât, el-Gunye, Fütûhu'l-Gayb, en-Nefehâtü'r-Rabbâniyye* adlı eserleri vardır. *Vahdet-i vücûdu* reddeden mutasavvıflardan (2002: 178, 179).

3.10. Ahmed Yesevî (ö. 562/1166)

Ahmed Yesevî, Batı Türkistan'daki Çimkent şehrinin doğusunda bulunan Sayram kasabasında doğmuştur. Yûsuf el-Hemedânî'ye (ö. 535/1140-41) intisabı ve onun halifelerinden oluşu dikkate alınrsa XI. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya geldiğini söylemek mümkündür. Babası kerametleri ve menkıbeleri ile tanınan ve Hz. Ali soyundan geldiği kabul edilen Şeyh İbrâhim adlı bir zattır. Annesi ise Şeyh İbrâhim'in halifelerinden Mûsâ Şeyh'in kızı Ayşe Hatun'dur. Şeyh İbrâhim'in Gevher Şehnaz adlı kızından sonra ikinci

çocuğu olarak dünyaya gelen Ahmed Yesevî önce annesini, ardından da babasını kaybetmiştir. Kısa bir müddet sonra Gevher Şehnaz, kardeşini de yanına alarak Yesi şehrine gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Tahsiline Yesi’de başlayan Ahmed Yesevî, menkıbelere göre, yedi yaşında Hızır’ın delâletine nâil olmuş, burada Arslan Baba’ya intisap ederek ondan feyiz almaya başlamıştır. Yine menkıbeye göre, aşıktan olan Arslan Baba’nın Yesi’ye gelerek Ahmed Yesevî’yi bulması ve Hz. Peygamber’in kendisine teslim ettiği emaneti vermesi, terbiyesi ile meşgul olup onu irşad etmesi, Hz. Peygamber’in mânevî bir işarete dayanmaktadır. Yesevî, Arslan Baba’nın vefatından sonra zamanın önemli İslâm merkezlerinden biri olan Buhara’ya gitmiş, bu şehirde devrin önde gelen âlim ve mutasavvıflarından Şeyh Yûsuf el-Hemedânî’ye intisap ederek onun irşad ve terbiyesi altına girmiştir. Şeyhinin vefatından sonra üçüncü postnişin olarak irşad makamına geçmişse de vaktiyle şeyhi el-Hemedânî’nin vermiş olduğu bir işaret üzerine bu makamı Şeyh Abdülhâlik-ı Gucdüvânî’ye bırakarak Yesi’ye dönmüş, 562/1166’da vefatına kadar burada irşada devam etmiştir. İslâm şeriatına ve Hz. Peygamber’in sünnetine sık sıkıya bağlı olan Ahmed Yesevî’nin şeriat ile tarikatı kolayca telif etmesi, Yesevîliğin Sünnî Türkler arasında süratle yayılıp yerleşmesinin ve daha sonra ortaya çıkan birçok tarikatlara tesir etmesinin başlıca sebebi olmuştur. Hikmetlerini muhtevi *Dîvân-ı Hikmet*’i ile onun önsözü olarak nitelendirilebilecek mensur *Fakrnâme*’si kendisinden sonra takipçileri tarafından bir araya getirilmiştir (Eraslan, 1991: 6-42).

Topçu’ya göre Ahmed Yesevî, Yeseviyye tarikatının kurucusu olup (2009: 137), Horasandan Anadolu’nun mübarek toprağına kadar uzanan diyarlarda İlahî aşkı dolduranlardan birisidir (2008: 144).

3.11. Şihâbüddin Sühreverdî Maktûl (ö. 587/1191)

İşrâkîlik akımının kurucusu olan Sühreverdî Maktûl, 549/1154’te İran’ın kuzeybatısında yer alan, şimdiki Zencân şehri yakınlarındaki Sühreverd kasabasında dünyaya gelmiştir. Mecdüddin el-Cîlî, Zahîrüddin el-Karî’den tahsil görmüştür. İsfahan, Diyarbakır ve Mardin’de bulunmuş, Mardin’de bulunduğu sıra Fahreddin el-Mardîni ile dostluk kurmuştur. Sühreverdî’nin hayatında asıl dönüm noktasını Anadolu’dan Suriye’ye geçişi teşkil etmektedir. Burada Selâhaddîn-i Eyyûbî’nin oğlu el-Melikü’z-Zâhir ile tanışarak dostluğunu kazanmıştır. Epey zaman Halep’te kalmış olan Sühreverdî’nin şehrin ulemâsıyla yaptığı tartışmalar sadece fıkıh meseleleriyle ilgili değildir. Filozofların dinî fikirlerini güçlü ve cüretkâr biçimde savunup onlara karşı çıkanları cehaletle itham etmesi, bazı ulemâ arasında aşırı tepkiye yol açmıştır. Nitekim ulemâ, fikrî ve ilmî üstünlüğü dolayısıyla el-Melikü’z-Zâhir’in değer verdiği Sühreverdî’ye giderek artan bir öfke duymaya başlamış ve işi düşünürü dinî sapkınlık (ilhâd) ve zındıklıkla itham etmeye kadar vardırılmıştır. Daha sonra bu suçlamalar, kendisinin öldürülmesi yönündeki fetva ile somut hale getirilmiştir. 587/1191 yılında otuz sekiz yaşlarında iken söz konusu fetva ile öldürülmüştür. Öldürülmesi ile alakalı farklı rivayetler mevcuttur. *Hikmetü’l-İşrâk* başta olmak üzere *Kitâbu Heyâkili’n-Nûr*, *Risâletü’t-Tayr*, *Safir-i Simurg* gibi eserleri vardır (Kutluer, 2010: 36-40). Topçu’ya göre Şeyh Şehâbeddin ile Saint Jean Delacroix, aynı Allah aşkının kurbanlarından (2008: 297).

3.12. Feridüddin Attâr (ö. 627/1229)

Feridüddin Attâr, Horasan Selçukluları’nın son zamanlarında, büyük bir ihtimalle 537-540 (1142-1145) yılları arasında Nişabur’da dünyaya gelmiştir. Tam adı, Ebû Hâmid Feridüddin Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nisabûrî’dir. Eczacılık ve tıp ile meşgul olduğu için “Attâr” lakabını aldı ve bu lakapla meşhur olmuştur. Eserlerinden, gençliğinde bir taraftan attârlıkla uğraştığı, diğer taraftan da ilim tahsil ettiği, tasavvufî bilgiler edindiği ve çeşitli şeyhlere hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Kendisi, peygamberler ve veliler hakkında birçok kitap okuduğunu ve otuz dokuz yıl müddetle tasavvufî ile ilgili şiir ve hikâyeleri toplamaya devam ettiğini söylemektedir. Attâr’ın tasavvuf terbiyesini kimden aldığı, irade hırkasını giyip giymediği kesin olarak bilinmemektedir. Babasının da şeyhi olduğu rivayet edilen Kutbüddin Haydar ile Rükneddîn-i Ekâf (Ekkâf) ve Mecdüddin el-Bağdâdî’nin müridi olduğu şüphelidir. *Esrâr-nâme*’sinin önsözünde aşırı derecede övdüğü Ebû Saîd-i Ebû’l-Hayr’a (ö. 440/1049) mânen intisap ettiğini, sahip olduğu her devleti onun ruhaniyetinden aldığını, kendisini terbiye eden kişinin bu zat olduğunu söylemiş, dolayısıyla “Üveysî” olduğuna işaret etmiştir. Vefat tarihi de doğum tarihi gibi kesin değildir. Kaynaklar onun vefat tarihi ile ilgili olarak 618/1221 yahut 627/1229 yılları üzerinde durmaktadır. Kynsh onun 627/1229 yılında gerçekleşen Nişabur’un fethi esnasında Moğollar tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. Pekçok eser kaleme almış olan Attâr’ın manzum eserlerinin yüz bin beyit civarında olduğu söylenmektedir (Şahinoğlu, 1991: 95-98; Uludağ, 2005: 11-22; Kynsh, 2011: 148-149).

Topçu’ya göre Attâr, XIII. asırda yaşamış İranlı bir sûfi-şâirdir. Hallâc-ı Mansûr’un şehit edilmesini pek şâirâne nakletmiştir. *Tezkiretü’l-Evliyâ* ve *Mantku’t-Tayr* adlı eserlerinde *vahdet-i vücûd* düşüncesini savunmuştur (Topçu, 2002: 177).

3.13. Necmüddin Kübrâ (ö. 618/1221)

Necmüddin Kübrâ, tahminen 540/1145’te Hârizm’in Hîve şehrinde dünyaya gelmiştir. Tam adı, Ebû’l-Cennâb Necmüddin-i Kübrâ Ahmed b. Ömer el-Hîvekî el-Hârizmî’dir. Dinî eğitime önem veren ticaretle meşgul aile ortamında yetişmiştir. Otuz beş yaşına kadar ilim tahsilini sürdürdükten sonra intisap

edebileceği bir şeyh aramaya koyulmuş, bu dönemde Dizfûl şehrinde iken hastalanmış ve şehrin tanınmış sûfilerinden İsmâil Kasrî'nin dergâhında misafir edilmiş, bir süre sonra da kendisine intisap etmiştir. İsmâil Kasrî ise onu terbiye ve irşad için Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî'nin halifesi Ammâr-ı Yâsir el-Bitlisî'ye göndermiştir. Ancak sükûnetini koruyamayıp kendini şeyhinden üstün görme hayaliyle tarikat âdâbına aykırı bazı davranışlarda bulunması üzerine Bitlisî ona Kahire'de olan Kâzerunlu Rûzbihân el-Mısırî'nin yanına gitmesini emretmiştir. Bir süre onun yanında terbiye gördükten sonra tekrar Yâsir el-Bitlisî'nin yanına dönmüştür. Necmeddîn-i Kübrâ, 580/1184'te Hârizm'e döndükten sonra hayatını sayılarının altmış kadar olduğu kaydedilen müridlerin terbiyesine vakfetmiştir. *Usûlü'l-Aşere, Risâle ile'l-Hâim, Âdâbü's-Sûfiyye, Fevâihu'l-Cemâl* gibi eserleri vardır (Algar, 2006: 498-500; Gökbulut, 2010: 54-100).

Topçu'ya göre Kübrevîlik yolunun kurucusu olan Necmüddin Kübrâ, XII. asırda ve XIII. asrın başında Türkistan'da Belh şehrinde yaşamıştır. *Te'vilât* adlı tefsiri vardır. Yaşadığı dönemin İslâm dünyasında ilmiyle ün salmış, sülûku sırasında Mısır'a giderek Rûzbihân-ı Baklî'nin sohbet halkasına katılmış, Belh şehrine döndükten sonra Cengiz'in istilâsı sırasında Moğol askerleri tarafından 618/1221 yılında şehit edilmiştir (2002: 178).

Burada Topçu'nun verdiği bazı bilgileri düzeltmekte yarar görüyoruz. Necmüddin Kübrâ, yetmiş sekiz yıllık hayatının büyük kısmını kendi vatanı olan Harezm'de geçirmiştir. Dolayısıyla Belh şehrinde değil Harezm yaşamıştır demek daha doğru olacaktır. Onun Mısır'a giderek Rûzbihân-ı Baklî'nin sohbet halkasına dahil olduğu bilgisini de Kâzerunlu Rûzbihân el-Mısırî'nin halkası dahil olduğu şekilde düzeltmek gerekir. Yine Belh şehrinde şehit edildiği bilgisi yer almaktadır ki bu bilgi de kesin değildir. Çünkü kaynaklar onun söz konusu tarihte Harezm'de şehit edildiği üzerinde de durmaktadırlar. Topçu'nun, onun *Te'vilât* adlı tefsiri olduğunu söylemesi ise bir karışıklık dolayısıyla olsa gerektir. *Aynü'l-Hayât, et-Te'vilâtü'n-Necmiyye* ve *Bahrü'l-Hakâik* gibi değişik isimlerle kayıtlarda geçen eser, Kübrâ'nın değil, halifesi Necmüddin Dâye'nindir (Gökbulut, 2010: 98, 120, 150-155; Baltacı, 2011: 51, 104-105).

3.14. Şeyh Şihâbüddin Sühreverdî (ö. 632/1234)

Şeyh Şihâbüddin Sühreverdî, 539/1145'te İran'ın Irâk-ı Acem bölgesinin Cibâl eyaletinde Zencan'a bağlı Sühreverd'de doğmuştur. Tam adı Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî'dir. Sühreverdî on altı yaşlarında Bağdat'a amcası Ebû'n-Necîb'in yanına gitmiş, burada ondan ve çeşitli hocalardan ders okumuştur. Önceleri kelâm ilmine meylenmişse de amcasının arkadaşı olan Kâdiriyye tarikatının piri Abdülkâdir Geylânî'nin tavsiyesiyle bundan vazgeçmiştir. Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1166) ve amcası Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî'nin (ö. 563/1168) vefatından sonra bir mürid arama amacıyla Basra'ya giden ve burada bir müddet Ebû Muhammed Abdullah el-Basrî'nin sohbetlerine devam eden Sühreverdî'nin Basra körfezinde Abadan'da abdal diye anılan erenlerle görüştüğü ve Hızır'la sohbetlerde bulunduğu rivayet edilir. Yine orada Ebû's-Suûd el-Bağdâdî'nin sohbetlerine katıldığı, uzunca bir süre halvete girdiği ve daha sonra Bağdat'ta amcasının Dicle nehri kenarındaki tekkesinde vaaz ve irşada başladığı kaydedilmektedir. Sühreverdî, 632/1234'te vefat etmiş, Verdiye semtindeki türbeye defnolunmuştur. O, ilim ve irşad faaliyetini birlikte yürütmüş, eserleriyle muhafazakâr Sünnî tasavvuf anlayışının temellendirilmesinde önemli katkılarda bulunmuştur. *Avârifü'l-Me'ârif, Nuğbetü'l-Beyân, Reşfü'n-Nesâihi'l-İmâniyye, İ'lâmü'l-Hüdâ, Risâletü's-seyr ve't-Tayr* gibi eserleri vardır (Yılmaz, 2010: 40-42).

Topçu'ya göre Ebû Hafs Ömer Sühreverdî diye de tanınan ve *vahdet-i vücûdu* savunan sûfilerden olan Şeyh Şihâbüddin Sühreverdî, XIII. asrın önde gelen şahsiyetlerindedir. *Avârifü'l-Me'ârif* adlı eseriyle tanınmıştır (2002: 127, 178). Onun mezkur eseri, tasavvuf klâsikleri arasında yer aldığı gibi, tekke ve zâviyelerdeki tasavvufî âdâb ve erkânı ihtivâ eden kaynak eserlerden birisi olması bakımından öneme hâizdir.

3.15. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)

Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Endülü's'te, Tüdmîr (Toedomiro) bölgesinin başkenti olan Mürsiye'dendir. Babası ve dayısının tasavvufla meşgul olması dolayısıyla tasavvufî bir çevrede yetişmiştir. Görüşlerini takdir edenler tarafından tasavvufta otorite oluşu dolayısıyla *Şeyhü'l-Ekber*, dinî ilimlerde müceddid olması hasebiyle de *Muhyiddin* isimleriyle nitelendirilen İbnü'l-Arabî, bütün ilmî çalışmalarını tasavvuf sahasında yoğunlaştırmış, *vahdet-i vücûd* akidesini sistemli bir şekilde yazıya dökmüştür. Kuzey Afrika başta olmak üzere Mısır, Hicaz, Irak ve Anadolu'da pek çok yere seyahat ederek buralardaki önemli sûfi ve bilginlerle de görüşmüştür. Dört yüze yakın eser telif ettiği kaydedilir. 638/1240 yılında Şam'da vefat etmiştir (Uludağ, 1995: 3-58; Kılıç, 2009: 19-83).

Topçu'ya göre İbnü'l-Arabî, "Şeyh-i Ekber" nâmiyle meşhûr olup, *Füsûsu'l-Hikem ve Fütûhât-ı Mekkiyye* adlı eserlerin sâhibidir. *Vahdet-i vücûd* düşüncesini şiddetle savunmuştur. Onun eserlerinden anlaşıldığına göre, eşyada asıl olan vücûd olup, vücûd birdir, zâhiri itibariyle bu âlem Allah'ın aynıdır (2002: 178). Topçu, aynı eserinde İbnü'l-Arabî'nin kendilerini din büyüğü olarak görenler tarafından saldırıya uğrayıp bıçaklandığını da belirtmektedir (2002: 148).

3.16. Mevlânâ (ö. 672/1273)

XIII. asrın önde gelen âlim, mütefekkir ve sûfi-şâirlerinden birisi de Moğol istilâsı ve iç karışıklar sebebiyle Belh'ten ailesi ile birlikte göç ederek önce Lârend'e (Karaman), sonra Anadolu Selçuklularının merkezi olan Konya'ya yerleşen Mevlânâ Celâleddin Rûmî'dir. 604/1207 yılında Belh'te dünyaya gelmiştir. Babası, "Sultanu'l-Ulemâ" lakabıyla tanınan Bahâüddin Veled, annesi Belh Emiri Rûkneddin'in kızı Mü'mine Hatun'dur. Hocaları, Kübrevî dervişi olan babası Bahâüddin Veled, lalası Seyyid Burhaneddin Muhakkik-i Tirmizî, 1244 yılında tanıştığı Şems-i Tebrizî'dir. Müridleri arasında Selahaddin Zerkûb, Hüsameddin Çelebi ve oğlu Sultan Veled vardır. 17 Aralık 1273 tarihinde Konya'da vefat etmiştir. (Yeniterzi, 1995: 1-13).

Mevlânâ'nın meşhûr *Mesnevî*'sinden başka *Dîvân-ı Kebîr* ve *Mektûbât* adlı eserleri vardır. Kur'ân'ın felsefesi mutlaka yapılmalıdır. Gerçekte bu felsefe, Mevlânâ'nın eserlerine tam ve eşsiz olarak âdeta sütteki yağ misali sinmiş bulunmaktadır (Topçu, 2002: 43, 123). O, *Mesnevî*'sinin nefesini âleme yayarak kurtarıcı olmuştur (Topçu, 2007: 215).

Topçu'ya göre yüzyılların katmerlendirdiği bir İskolastik düşünüşten sonra Batı taklitçiliğinin açtığı hüsrân çukuruna yuvarlandığımız bir devirde kültürümüzün çıkış noktası Mevlânâ olmalıdır. Her taraftan insanlığımızı kuşatan bu karanlıktan aydınlığa çıkaracak ışığı Mevlânâ'da bulmak mümkündür. Onda Müslüman Türk dünyasının bütün ruhu gizlidir. Bundan dolayı din yayımında ve öğretiminde, ahlâk dersinde, çocuk terbiyesinde en sağlam temel Mevlânâ kültürüdür. Ayrıca insanlığı Allah'a doğru yüceltmekten başka gaye gütmeyen milliyetçiliğimizin de temel taşı, onun âleme yayılmak iradesine sahip büyük ruhu olmalıdır (2002: 113). Çünkü Mevlânâ, bize hayatın gerçek değerini, insan yapısında yerleşen benliğimizin aslını, mukadderâtımızın mânâsını, velhâsıl "Bir" olan her şeyi anlatmış insanüstü bir Allah dostudur (2002: 123).

Topçu'ya göre, ulu Türk mutasavvıfının adına yapılan parlak merasimlere rağmen henüz hakkıyla anlaşılabilmiş değildir. Bu, ancak uyanışımızın, büyük hayatımızın, onun ölümsüz şahsiyetine, şevkle ve anlayışla yaklaşma sayesinde mümkün olacaktır (2002: 123). Bizi yaşatan ve ebedî yapan, ebediliğe götüren büyük kervanın başında Mevlânâ'lar ve Yûnus'lar vardır ve bu neslin bahtiyar müjdecileri Mevlânâ ve Yûnuslardır. Anadolu'nun ruhunun uyanış çağında, ona istikamet vermesi, hikmet ışıklarını göstermesi bakımından yine Mevlânâ ve Yûnusların büyük bir rolü bulunmaktadır. Şayet Mevlânâ'ların sunduğu ruhla dolunur ve donanırsa her gün bir yabancı ruhun taklitçisi bedbaht zavallılar durumuna düşülmez (2002: 115). Çünkü bugünkü imansız, iradesiz ve Allah'sız yürüyüş, Yûnus'ların, Sinan'ların ve Mevlânâ'ların getirdiği hidayeti bütünüyle yitirmiş kötü talihli bir kafilenin hasta gidişidir (2002: 76, 118).

Topçu'ya göre, Mevlânâ'da hikmet, ahlâk, din ve sanat vardır ve onun sanatı, felsefî bir idealizmden çok dinî bir temele istinat etmektedir. Onun akidesi *vahdet-i vücûd* olup, dünya görüşü de *vahdet-i vücûd* ekseninde şekillenmiştir ki bu görüşün merkezinde insan telakkisi yatmaktadır (2002: 116, 117, 118). Bununla birlikte, Mevlânâ aynı zamanda Rumca'ya da vâkıf olup, Eflatun'un fikirleriyle doğrudan doğruya temas hâlinindedir. Çünkü onun rubâilerinde Eflatun'un idealizmini yaşatan ifadelere rastlamak mümkündür (Topçu, 2002: 129).

Topçu'ya göre, bazıları Mevlânâ'yı sanatkâr, bazıları tasavvufçu, bazılarının dindarlarla eğlenen biri, bir kısmı da hikmet adamı olarak görmektedir. Hâlbuki Mevlânâ'nın şahsiyeti hangi yönüyle ele alırsa alınsın, onun bir din adamı, bir dindar ve bir İslâm sûfisi olduğu görülecek ve onun şahsiyetinin indifa merkezinin ilâhî ve İslâmî aşktan başka bir şey olmadığı anlaşılacaktır (2002: 118). Mevlânâ, ney'den çıkan feryâdın terennümcüsüdür (1998: 85).

Topçu'ya göre tasavvuf bir sanat olmayıp, Mevlânâ ile Yûnus'u şiirlerindeki âhenkte arayanlar, kabuğu öz sananlardır (2002: 136). Mevlânâ'yı gerçek çehresiyle tanımının yolu, onun dinî tecrübeyi bütün derinliğiyle yaşamış bir sûfi olduğunu düşünmekten geçmektedir (2002: 134). Çünkü "Biz, Mevlânâ'nın vecdinin feryatlarını dinledik, daldığı huzur denizinin derinlerini göremeyip sadece denizin tâ dibinden sıyrılıp suyun yüzüne ne vurdu ise, onu gördük. Onun aşkını değil, sadece aşkının dile gelen ifadesini elde ettik... Huzur denizine yalnız o daldı, bize vecdinin fırtınasından çıkan sesler kaldı. Heyhât! Onu Mevlânâ zannediyoruz" (2002: 139).

Topçu'ya göre Mevlânâ'nın yaşadığı aşk, ruhî fezada müthiş bir kuvvetle dönen mutlak sığınma hâli ve öyle bir dünyadır ki onda her tarafı sis ve dumanla örtülü bir dağ gizlidir. Hayranlık ve aşk bu sislerde dumanlar, ulûhiyet ise bu dağın kendisidir. Onda aşk Allah'ı gizlemektedir (1998: 162).

Topçu'ya göre, bazı din dışı hayat süren kimseler, Mevlânâ'yı dinî kurumlarla mücadele eden bir şahsiyet olarak görmeleri nedeniyle, onu din aleyhtarı olarak benimsemişler, onların bu büyük velînin Allah yolcusu olduğunu anlamayarak onu Şaman rahibi gibi saz çalıp oynayan bir sihirbaz sanmaktan haz aldıklarını bunların feci şekilde kendilerini aldattığını, bu densiz varlıkların Mevlânâ ile uzaktan yakından hiçbir ilgisi olmadığını ve Şaman raksı ile Mevlânâ'nın semâî arasında herhangi bir bağın bulunmadığını bilmediklerini, zira onun ömrü boyunca sihirli âyinden hoşlanmadığını, âyinleri esas alan tarikatları dahi

itham ettiğini, semânın sadece uzvî ve hissî bir neşveyi ritmik hareketlerin yardımı ile kendinde doğurmak hedefini güden Şaman raksına ne amaç ne de yapılışı bakımından benzemediğini, bilakis vecdin eseri yani ruhla beden arasındaki münasebetin mahsulü olduğunu kaydeder (2002: 118-119). Topçu ayrıca Mevlevîliğin âdâb ve erkânı ile bir âyin sistemi hâline getirenin Mevlânâ'nın değil oğlu Sultan Veled olduğunu ifade ederek tüm bu estetik âdâbın, tarikatı bir sosyal doktrin hâlinde asırlar boyu muhafaza ettiğini belirtir (2002: 119).

Topçu'nun, Mevlânâ'nın yanlış anlaşılması ile ilgili üzerinde durduğu bir başka konu daha vardır ki bu husus günümüzde de çeşitli mahfillerce dillendirilmektedir. Şöyle ki, bazıları onu İslâm dâiresinin dışına çıkarıp bütün dinlere mal ederek bir Müslüman olduğunu inkar etmektedirler ki, bunlar ne dini ne tasavvufu ne de İslâm'ı bilmeyenlerdir. Zira bunlar dini zümrecilik, tasavvufu kitapsızlık ve kâidesizlik, İslâm'ı ise ruhun samimî yaşayışına karşı gelen bir nevi saf dogmatizm olarak düşünenlerdir (2002: 120). Topçu, mezkûr eserinin bir başka yerinde ise, Mevlânâ'nın dinleri birbirinden ayırıp onları çatıştırmaya karşı olduğunu, hiçbir dini hor görmediğini, her yerde din ehlinin yaşattığı bu benlik gururundan sıyrılmayı tavsiye ettiğini, onca, hangi dinden olursa olsun, Allah'a çevrilen herkesin, Hak yolunda olduğunu, onun Rumlardan ve Ermenilerden, hatta papazlardan bile müritlerinin bulunduğunu ve cenazesine her din ve mezhepten insanın iştirak ettiğini söylemektedir (2002: 148).

Topçu, Mevlânâ-Şems-i Tebrîzî ilişkisine de değinir. Ona göre, Şems-i Tebrîzî olmasaydı Mevlânâ da olmazdı (2007: 202). Mevlânâ Şems-i Tebrîzî'yi tanımazdan önce kendisini sanata ve şiire vermiştir. Şems'i tanıdıktan sonra ise uyanmış, şiir ve sanatın hiçliğini anlayarak kalemini kırmış, ancak bir süre sonra tekrar eline kalem alarak şiirler yazmış, şiiri de sanatı da din ile ilhamın emrine vermiş, onlara hizmetçi yapmıştır (Topçu, 1998: 119-120). Topçu, Mevlânâ'nın *vahdet-i vücûdun* mertebelerine ulaşmasında, vahdet aşkını içmesinde Şems-i Tebrîzî'nin sunduğu iksirin etkisinin büyük bir rolü bulunduğunu (1998: 123, 149), ayrıca XIII. asırda İbnü'l-Arabî'nin üvey oğlu ve müridi ve Mevlânâ'nın hocası Sadreddin Konevî'nin *vahdet-i vücûdu* açıkça savunduğunu, dolayısıyla Mevlânâ'ya bu düşünceyi telkin edip aşılamanın kuşkusuz Konevî olduğunu, ondan sonra ise Mevlânâ'nın bu düşünce sisteminin pîri durumuna geldiğini beyân eder. Topçu, bütün bunların yanı sıra Mevlânâ'nın Rumca'ya vâkıf olduğunu bilmek ve Yunan filozofu Eflatun'un fikirleriyle doğrudan doğruya temas hâlinde bulunduğunu kabul etmek gerektiğini, zira onun, Eflatun'un idealizmini yer yer yaşatan rübâîlerine rastlamanın mümkün olduğunu ifade etmektedir (1998: 129).

Topçu, Şems-i Tebrîzî'nin, Mevlânâ ile arasındaki münasebeti çekemeyenlerin dedikoduları yüzünden öldürüldüğü kanaatindedir. Ona göre, Şems-Mevlânâ dostluğu candan öte olup, şu menkıbe bunun en önemli göstergesidir: "*Mürşidinin kaybindan sonsuz ızdırap duyan Mevlânâ'ya bir gün, Şems Konya'ya geldi, derler. Hemen hırkasını çıkarıp bunu söyleyen adama giydirir. Yanındakiler, bu adam yalan söylüyor, bilmiyor musun ki hırkanı verdin? deyince o, evet, der, sözünün yalan olduğunu bildiğim için hırkamı verdim. Doğru olsaydı canımı verirdim.*" (1998: 149).

Topçu, Mevlânâ ile ilgili son olarak şunları söyler: Son peygamber Hz. Muhammed'den sonra yeni peygamber gelmemiştir. Ancak onun işini tamamlayan müceddidler çıkmıştır. İşte Mevlânâ onların en büyüklerinden biridir (1998: 152). Asrımız, Mevlânâ'nın ilâhî çehresini yeniden diriltecek, canlandırarak kudrette değildir (2008: 138).

3.17. Sadrüddin Konevî (ö. 673/1274)

Vahdet-i vücûd düşüncesinin İbnü'l-Arabî'den sonraki en önemli temsilcisi olan Sadreddin Konevî, Malatya'lıdır. Babası Mecdüddin İshak da önemli bir sûfî, âlim ve devlet adamıdır. On yaşlarında babasını kaybeden Konevî'nin dul kalan annesiyle İbnü'l-Arabî'nin evlendiği nakledilirse de gerçekleşip gerçekleşmediği belli değildir. Ancak şu bir gerçek ki Konevî- İbnü'l-Arabî ilişkisi önce mürid-mürşid ilişkisi olarak başlamış daha sonra irfân arkadaşlığına dönüşmüştür. Konevî'nin Mevlânâ ile de yakın dostluk kurduğu bilinmektedir. Tasavvufun husûsî sahasında eserler veren Konevî'nin üslûbunun felsefî olduğu kaydedilmektedir (Demirli, 2008: 420-425).

Topçu'ya göre Konevî, XIII. asırda yetişen sûfilerden olup, İbnü'l-Arabî'nin üvey oğlu ve mürididir. *Vahdet-i vücûd* düşüncesinin açıkça savunucularındandır. O, Mevlânâ'nın da hocalarından olup, ona *vahdet-i vücûd* düşüncesini telkin etmiştir (Topçu, 2002: 127, 129).

3.18. Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 669/1271?)

Bektâşiyye tarikatı kendisine nisbet olunan Türk mutasavvıfı Hacı Bektâş-ı Velî'nin asıl adı Muhammed'dir. Soyu, İmâm-ı Mûsâ Kâzım vasıtasıyla Hz. Ali ve Hz. Peygamber'e dayanır. Hacı Bektâş-ı Velî hakkında elimizde menâkıbnâmelerin dışında kesin bilgiler yoktur. Onun Bâbâî mensuplarından yahut Yesevî dervişlerinden olduğu, tasavvuf felsefesini insan sevgisi üzerine kurduğu, fıkıhla örfü, Oğuz töresiyle Kur'ân ve Sünnet'i birleştirdiği, İslâmiyet'i Türkmenler arasında yayılmasını sağladığı belirtilmektedir. Son dönemde yapılan araştırmalarda Vefâiyye tarikatından olduğu kaydedilmektedir. 669/1270 yılında vefat etmiştir. Kabri, Nevşehir'in Hacı Bektaş ilçesinde bulunan dergâhın haziresindedir. (Ocak, 1996: 455-458; Tosun, 2013: 114-115).

Topçu'ya göre Hacı Bektâş-ı Velî, XIII. asırda yaşamış olan Türkistanlı bir derviş olup, Bektâşîlik yolunun pîri sayılmaktadır. *Makâlât* adlı eseri vardır (Topçu, 1998: 178). Topçu'ya göre Bektâşîlik ise, Şaman dininin felsefesidir (2007: 60).

3.19. Nasreddin Hoca (ö. 1288)

XIII. asırda Anadolu'da latifeleriyle topluma hak ve hakikatleri anlatan Nasreddin Hoca, 605/1208'de Sivrihisar ilçesine bağlı Hortu Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Babası Abdullah Efendi ve annesi Sıdika Hanım'dır. Hoca, ilk tahsilini babasından okuma-yazma öğrenerek yapmıştır. Daha sonra Arapça ve Farsça'yı öğrenen Nasreddin Hoca, Sivrihisar medresesi ve Konya medreselerinde ilim tahsil etmiştir. Aynı zamanda hâfız da olan Hoca'nın, bu medreselerde ayrıca kelâm, fıkıh ilimlerini okuduğunu ve tahsilini bitirdikten sonra bir süre Sivrihisar ve Akşehir yörelerinde imamlık ve müderrislik yapmıştır. Aynı zamanda Rifâiyye yolundan Seyyid Mahmûd Hayrânî'nin dervişidir. 683/1284 yılında Akşehir'de vefat etmiştir. Türbesi de buradadır. Nasreddin Hoca, medeniyetimizin seven, sevecen, hoşgörülü, anlayışlı, tahammüllü, sevgi dolu bir yüzdür. O, yerine göre bir âlim, bir derviş, bir yönetici, bir imâm, bir sûfî, bir tüccâr, bir esnaf, bir ev reisi, bir çocuk kısacası bir din ve halk adamıdır. Onun hedefi insanları kırmadan, incitmeden mizah yoluyla eğitmek, iyiye, doğruya ve güzele yöneltmektedir. Bunun içindir ki, onun latifeleri bir atasözü, bir özdeyiş, kulağa küpe olacak bir nasihat ve inciler saçan hikmet gibidir. (Şimşek, 2011: 41-79).

Topçu'ya göre Anadolu'nun bugünkü insanının ruhunda Battal Gâzi ile Alparslan olduğu kadar Yûnus ve Nasreddin Hoca da vardır (2007: 116). Asırlık savaşlar içinde bağı belalarla yaralanan Anadolu, kaderle eğlenmesini bilen en güzel zekâ tipini, Nasreddin Hoca'yı ortaya çıkarmıştır (Topçu, 2007: 115). Ağız dolusu gülen Türkmen Nasreddin Hoca'nın gülüşü, bir zekâ gülüşü, derin ve rûhî bir gülüştür. Bu iğneleyen gülüşün içinde canlanan iki gerçeğe işaret etmek lâzım gelir. Birisi, hayatın cilvelerindeki küçüklüğü, değersizliği karşılayan bu ince tebessümdeki zekânın hakikati. Türkmenin ağız dolusu gülüşü Anadolu Türkünde ince ve derin bir tebessüm olmuştur. Bu gülüş ciğerlerden değil, dudakların mânâlı bükülüştünden hâsıl olur. Hayatın değersizliği ve zaafı işe eğlenen Anadolu, Türkmen'de olduğu gibi duyuları ile değil, zekânın iğneli ucu ile gülmektedir. Nasreddin Hoca'nın gülüşünde sezilen ikinci büyük hakikat, felâketle ıstrabın gerçeğidir. Onun hayatında Anadolu köylüsünün çektiği acıları görmek mümkündür. Esas itibarıyla Yûnus'un rûhunda görülen yaralar, Nasreddin Hoca'nın zekâsında derin derin gizlenmiş duran felaketlerin açtığı yaralardır (Topçu, 2007: 116-117).

3.20. Yûnus Emre (ö. 720/1320?)

Anadolu'da Türk şiirinin öncüsü olan mutasavvıf şâir Yûnus Emre'nin gerçek hayatına ilişkin bilgilerimiz sınırlıdır. Yûnus'un, Orta Anadolu'da bir merkezde yaşadığı kesin olarak söylenebilir. Onun mürşidi, şiirlerinde saygı ve hürmetle andığı Tapduk Emre'dir. O, bir şiirinde kendi tarikat silsilesini vererek şunları söylemektedir: "*Yûnus'a Tapduk u Saltuk u Barak'tandır nasip /Çün gönülden cûş kıldı ben nice pinhân olam*". Bu beyti ile Yunus Tapduk'a, Tapduk, Barak Baba'ya, Barak Baba da Sarı Saltuk'a intisap etmiştir. Yunus, *Dîvân*'ındaki bu beytiyle kendini Sarı Saltuk'a bağlamakla birlikte gerek Barak Baba'nın ve gerekse Sarı Saltuk'un tarihi kimlikleri ve tarikatları bütünüyle bilinmemektedir. Kimi araştırmacılar, onun tarikat pîrlerini Horasan'a bağlamakta, kimileri Nakşibendiyye, Halvetiyye, Mevleviyye yada Kâdiriyye tarikatlarına mensup olduğunu ileri sürmektedirler (Tatçı, 2005: 19-26). Yakın zamanda elde edilen bilgilere göre o, Rifâîlik yoluna mensup Tapduk Emre'nin mürididir (Tosun, 2013: 110-112; Öztürk, 2013: 134-136). *Dîvân*'ı ve *Risâletü'n-Nushiyye* adlı mesnevisi vardır. Tarikat pîri olmamakla birlikte heyecanlı bir sûfî ve kelimelere yüksek mânâları rahatlıkla terennüm ettirebilen güçlü bir şâirdir (Yılmaz, 2007: 155). Seksen iki yıllık bir hayattan sonra 720/1320 tarihinde vefat ettiği kaydedilmekte ve şimdilik bu kayda itimat etmemek için hiçbir sebebin olmadığı belirtilmektedir (Erzi: 1950: 85-89).

Topçu'ya göre imanın şaheserlerini sunan Yûnus (1998: 149), Anadolu Türk'ünün dinî dehasını temsil etmekte olup, Türk diliyle tasavvufun en temiz ve pürüzsüz nağmelerini terennüm etmiş, halk arasında yaşayarak Anadolu'nun destânî muhayyilesinde yerini almış gönül sultanıdır (2002: 179; 1995: 5). "*Şol cennetin ırmakları/Akar Allah diye diye*" örneğinde olduğu gibi o, akan suların bir terennümcüsüdür (1998: 85). Anadolu'nun bugünkü insanının ruhunda Battal Gâzi ile Alparslan olduğu kadar Nasreddin Hoca ve Yûnus da vardır. Nasreddin Hoca'nın zekâsında derin derin gizlenmiş duran felaketlerin açtığı yarayı asıl Yûnus'un rûhunda görmelidir (2007: 117). Yine Anadolu'nun ruhtaki benlikte savaşan kahramanları arasında başı göğe değen Yûnus'u hatırlamak gerekir. Şöyle ki o, "Çiğdik, piştik elhamdülillâh" diyebilmek için kırk sene pîrinin dergâhına sırtında odun taşımış, her Anadolu evlâdı gibi, ruhu gâye, maddeyi ona ulaşmak için vasita bilmiştir (2007: 115).

Topçu, mistisizmi Allah elinden çıkmışçasına saf olan Yûnus'u (2010: 13), daha çok *vahdet-i vücûd* düşüncesi çevresinde ele alıp incelemiştir. Nitekim Topçu, mezkûr eserinin birkaç yerinde, "XIV. asırda vahdet-i vücûdu müdafaa eden mutasavvıflardan aynı zamanda lirik şiirleriyle tanınmış olan Yûnus Emre ile Seyyid Nesîmî vardır" (2002: 178). "İslâm mutasavvıfları içinde *vahdet-i vücûda* inananlar, Bâyezîd-i

Bistâmî, Hallâc-ı Mansûr, Seyyid Nesimî, Niyâzî-i Mısırî, Şeyh Şihâbüddîn-i Sühreverdî, Muhyiddîn-i Arabî, Sadreddîn-i Konevî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Yûnus Emre gibi tasavvuf kafilesinin büyükleridir." şeklinde Yûnus'a atıflarda bulunmuştur (2002: 127).

Topçu'ya göre, *vahdet-i vücûd* denen akidenin yaşanmasında ve anlatılmasında belki en yüksek berraklığa ulaşan Yûnus, gönlünün derinliklerinde yaşattığı bu berraklıkla sonsuzluğun ızdırabını eriten terennümündeki neşvesi ile toplumun dertlerine dermân olmak isteyen ma'şeri hüviyetiyle Anadolu'da İslâm dâvâsının en başta gelen temsilcisi, sembolü, sancağı ve Anadolu ruhunun hakîki sahibidir. Yûnus'un bütün çabaları etle deri gibi yakın olduğumuz halde, görülmeyen, bilinmeyen, varılmayan Allah'a ulaştırın yolu bulmak içindir. Bu yol, her şeyle beraber, hem de her şeyden ayrı olmayan "Bir" şeye veya gerçekte bir olan her şeye götüren yoldur. Onun şu dördlüğü bu durumun şiir kalıplarına dökülmüş şeklidir:

*Dağlar ile taşlar ile çağırayım Mevlam seni
Seherlerde kuşlar ile çağırayım Mevlam seni
Sular dibinde mâhi ile sahralarda ahu ile
Abdâl olup yâ Hû ile çağırayım Mevlam seni* (2002: 154-155).

Topçu'ya göre bu tabiatın ve sonsuz kâinâtın önümüze serdiği çokluk resmi aslında kendini çoklukta (kesret) gizleyen birliğin (vahdet) oyunudur. Her şeyin arkasında gizlenen Bir'i görmek, Bir'i bulmak vahdet sırrına ermektir. Vahdet, iyi ile kötünün, ruh ile tabiatın, kanun ile kudretin birleştiği yerdedir. Vahdet sırrına ulaşmanın yolu, varlıklarla kalp beraberliği yapmaktır. Bunun için ise Yûnus'un şu nutkunda belirttiği gibi varlıktan ibaret olan safrayı içten atmak gerekir:

*Sen sen de iken menzil alınmaz
Bahrî olmadan geöher bulunmaz
Yûnus ver cânını Hakk'ın yoluna
Cân vermeyince cânân bulunma* (2002: 166-167).

Topçu'ya göre Yûnus, bütün *vahdet-i vücûd*'u savunan sûfiler gibi Allah ile kâinat ayrılığının bir vehim olduğu inancındadır. Mistik denemenin ulaşmak istediği gaye her şeyde barınan hakîkata, her şeyin dili ile çağırış ve bu çağırışla eşyanın üzerine sımsıkı örtülü bulunan perdeyi sıyrmanın yolunu bulmaktır ki Yûnus bunun yolunu şöyle bulmuştur:

*Ol dost bize gelmez ise
Ben dostu gerü varayın
Çekeyim cevri ü cefâyı
Dost yüzün görü vereyin*

O hâlde mutlak varlığa ulaşmak, yer değiştirmeden ona nispetle birer vehim olan mekan ve zaman perdesinin ötesine geçmek, önce murada ermek ve insanî varlığa ait deriden sıyrılmakla mümkündür (2002: 156-157).

Topçu'ya göre, Bâyezîd-i Bistâmî'den ve Hallâc-ı Mansûr'dan, Niyâzî-i Mısırî'den ve Nesimî'den, Muhyiddîn İbn-i Arabî'den, Sadreddîn-i Konevî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'den sonra en mükemmel ve açık ifadesini Yûnus'ta bulan *vahdet-i vücûd* mesleği inkâr değil, itmâmdır. Mevlânâ'nın dediği gibi şaşılıktan kurtulmaktır (2002: 169-170).

Topçu'ya göre, "Cennet cennet dedikleri/Bir ev ile birkaç huri/İsteyene ver anları/Bana seni gerek seni" dördlüğü söyleyen Yûnus gibi bir Allah âşığı gelmemiş olsaydı bugün cami kapılarında Cennet'in anahtarları satılıyor olacaktı (2002: 59-60). Felsefî düşünüşe de şahıslarıyla millî olan Mevlânâ'nın yanında Yûnus örnek alınmalıdır (2007: 96). Hakikat şu ki Allah aşkını Fuzûlî sezmiş, Yûnus anlamış ve anlatmıştır (2002: 34).

İnsandan Allah'a uzanan kuvvet, ruh kuvveti olup, bu Yûnus'da "Bir ben vardır bende benden içeru" şeklinde tezahür etmiştir (1998: 151). Yûnus, Sen Pol'den daha cezbelidir (2007: 276). Anadolu'nun ruhtaki benlikte savaşılan kahramanları arasında başı göğe değen Yûnus'u hatırlamak gerekir. Şöyle ki o, "Çiy idik piştik elhamdülillâh" diyebilmek için kırk sene Tabduk'un dergâhına sırtında odun taşımış, rûhu gâye ve maddeyi ona ulaşmak için vasita bilmıştır. Yûnus'un temsil ettiği insan, çığlıktan kurtulmuş, olgun ve özlü insandır (2007: 115).

Topçu'ya göre, "Bu ne derttir ona dermân bulunmaz" diyen inleyen Derviş Yûnus'un sesine Cenâb-ı Hak, ilâhî lütuf ve rahmeti ile Osmanoğullarını bu topraklarda filizlendirmiş, onunla millet kültürü yeniden canlanmıştır. Hâl böyle iken bu ahlâk velisi unutulmuştur (2008: 160, 161).

Topçu, Yûnus'la ilgili son olarak şunları söyler: Şüphesiz Yûnus Emre'yi anlamaya çalışmak beyhude bir uğraştır. Çünkü ondaki hâli yaşamak imkân ve kudretinden yoksun olanlar, tıpkı meyvesiz, çiçeksiz ağaca bakarak bir odun yığını gördükleri gibi Yûnus Emre'yi hiçbir zaman anlayamayacaklardır. İnsanlar sadece onun mısraları ile bestelerini okuyup zevklenmektedir ki bu zevk, şiir ve müzik zevkidir. Böyle gördükçe, bildikçe Yûnus daima bizden uzaklarda olacaktır. İç yapısı bütünüyle yok edilmiş olan bir

nesle onu anlatmak evham ile oyalanmak gibidir. Onu ancak bir hilkat kırıntısı olan varlıklarından utanarak sahibine sığınmak cesaretini gösterenler anlayıp bilebilirler (2002: 153).

3.21. Nesimî (ö. 820/1417?)

Nesimî, Fazlullah-ı Hurûfî (ö. 796/1394)'nin kurup geliştirdiği, harflerin esrârına dayanan bir akım niteğindeki Hurûfîliğe bağlı mutasavvıf şâirdir. Doğum yeri ve tarihi kesin olarak belli değildir. Mükemmel bir tahsil görmüş, "Seyyid", "Hüseyn" ve "Nesimî" mahlaslarıyla şiirler yazmıştır. Nesimî'nin yaşadığı çağda Emir Timur ile Tohtamış Azerbaycan'ı almış ve Miranşah burada hakimiyet sürmüştür. Bu çağlarda Azerbaycan'da Hurufîlik hareketi geniş ölçüde yaygınlaşmıştır. Fazlullah, 1394'te Miranşah tarafından yakalanarak Elince Kalesi yanında feci bir şekilde öldürülmüştür. Nesimî, üstadı olan Fazlullah'dan Hurufîliği öğrendikten ve kabul ettikten sonra bu tarikat uğrunda mücadele etmiş, hatta mahlasını bile üstadının mahlasından almıştır. Bütün Hurufîler gibi Nesimî de takip edilmiş ve Halep'te derisi yüzülerek öldürülmüştür. Vefat tarihi ile ilgili olarak 820/1417, 824/1421, 837/1433 gibi yıllar verilmektedir. Türkçe ve Farsça *Dîvân*'ı ile Mukaddimetü'l-Hakâik adlı eserleri vardır (Gölpınarlı, 1964: 15-19; Gölpınarlı, 1989: 2-13; Aksu, 1998: 408-412; Bilgin, 2007: 3-5).

Topçu'ya göre Nesimî, *vahdet-i vücûdun* önde gelen temsilcilerinden olup, Yunus gibi lirik şiirler söylemiştir. *Hurûfîlik* ile *vahdet-i vücûd* düşüncesini kendinde birleştirmiş olan ve *vahdet-i vücûd* akidesine kurban giden Nesimî, Halep'te derisi yüzülmek sûretiyle şehit olmuştur (1998: 178). Seyyid Nesimî ile Saint Augustin aynı Allah aşkının kurbanıdır (2008, 297). Hâlbuki Hakk'a vuslat yolunda Nesimî'nin deriye ihtirası yoktur (2008, 154; 2002: 148).

3.22. Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 1209/1429)

Bayrâmîlik yolunun kurucusu olan Hacı Bayrâm-ı Velî'nin asıl adı Numan olup, 1348-1350'li yıllarda Ankara'nın Zülfadl (Solfasil) köyünde dünyaya gelmiştir. Tahsilini Ankara ve Bursa'da ikmâlî müteakip müderrisliğe başlayan Hacı Bayrâm-ı Velî, daha sonra Safeviyye tarikatı şeyhlerinden Sadreddin Erdebilî'nin halifesi Alâeddin Ali Erdebilî'den el almış olan "Somuncu Baba" diye de meşhûr Ebû Hâmidüddin Aksarayî'ye intisâb etmiştir. Hacı Bayrâm-ı Velî şeyhinin vefatından sonra Ankara'ya dönerek bugünkü Ulus semti yakınlarında yüksekçe bir tepe üzerinde bir tekke kurmuş, irşâd faaliyetlerini buradan yürütmüştür. 833/1430 yılında Ankara'da vefat etmiştir. Aynı zamanda şair olan Hacı Bayrâm-ı Velî'nin bugün beş şiiri elimizdedir (Cebecioglu, 1991: 25-106; Eraydın, 408-415; Azamat, 1996: 443).

Topçu'ya göre Hacı Bayrâm-ı Velî'nin başta Akşemseddin olmak üzere Bıçakçı Ömer Dede, Yazıcızâde Muhammed Bîcân ve Ahmed Bîcân gibi yetiştirdiği kâmil insanlar vardır. Yine ona göre mistisizm, Hacı Bayrâm'da bütün bir örf ve ahlâk sistemi hâline gelmiştir (2010: 13). Hacı Bayrâm ve Akşemseddin din ve ahlâkın eşi olmayan kahramanlarıdır (2010: 16; 2007: 93). Akşemseddin, Hacı Bayrâm'ın izini takip etmiş olup (2007: 93), bugün bu ahlâk velisi unutulmuştur (2008: 161).

3.23. Mollâ Abdurrahmân Câmî (ö. 898/1492)

Nakşbendiyye yoluna mensup ve İranlı âlim ve şâir olan Abdurrahman Câmî, 817/1414 yılında Horasan'ın Câm şehrinin Harcird kasabasında doğmuştur. Daha çok Molla Câmî unvanıyla tanınır. Câmî ilk tahsiline babasının yanında başlamıştır. Babası Herat'a gidip Nizâmiye Medresesi'ne müderris olunca (823/1420) öğrenimini orada sürdürmüş, devrin önde gelen âlimlerinden zahirî ilimlerde kendisini yetiştirmiştir. Genç yaşta döneminin bütün ilimlerine vâkıf olmasına rağmen bu ilimler onu tatmin etmemiş, Semerkand dönüşünde Nakşbendî şeyhlerinden Sadeddin Kâşgarî'ye intisap etmiştir. Onun vefatından sonra (860/1456) halefi Hâce Ubeydullah Ahrâr'a bağlanmış, kendisiyle birkaç defa görüşmüştür. Ayrıca mektuplaşmak suretiyle onunla teması kesmemiştir. Onun sanat hayatının, ilmi ve mânevî otoritesinin zirvede olduğu yıllar Hüseyn Baykara dönemidir (1470-1505). Nitekim Baykara da kendi devrinin âlim ve şairlerini anlattığı risâlesinde Câmî'den büyük bir övgüyle bahsetmektedir. 898/1492 yılında Herat'ta vefat etmiş, üstadı Kâşgarî'nin yanına defn olunmuştur. Kaynaklarda Câmî'nin Farsça ve Arapça kırk beşin üzerinde eseri bulunduğu zikredilmektedir (Okumuş, 1993: 94-99; Uludağ-Kara, 1995: 29-36).

Topçu'ya göre Câmî, XV. asır mutasavvıflarındandır. *Nefahâtu'l-Üns*'ü kaleme almıştır (1998: 179). Âlim Türk hükümdârı Hüseyn Baykara onun atının yularını ve Baykara'nın şâir ve bilge veziri Ali Şîr Nevâî de üzengisini tutmuştur (Topçu, 2010: 81). Fâtih Sultan Mehmed'in büyüklüğü cihana ün salınca onun yüzünü görmek için tâ Maverâunnehir'den İstanbul'a gelmek üzere yola çıkmış, ancak Konya'ya geldiğinde vefat haberini alınca geri dönmüştür (Topçu, 2010: 91).

3.24. İmâm-ı Rabbânî (ö. 1034/1624)

Nakşbendiyye'nin Müceddidiyye kolunun kurucusu olan İmâm-ı Rabbânî, 971/1564 Doğu Pencap'taki Sirhind'de (Serhind) doğmuştur. Nakşibendiyye tarikatı mensupları arasında İmâm-ı Rabbânî (ilâhî bilgilere sahip âlim) ve "müceddid-i elf-i sâni" (hicrî II. binyılın müceddidi) unvanlarıyla tanınır. Öğrenimine babasının yanında başlayan İmâm-ı Rabbânî, küçük yaşta Çeştiyye ve Kâdiriyye tarikatlarına intisap etmiş, sonraki yıllarda eleştirdiği vahdet-i vücûdu babasından büyük bir şevkle öğrenmiştir. Devrin önde gelen âlimlerinden aklı ilimler de okuyan İmâm-ı Rabbânî, bu sırada Kübrevî şeyhi olan hocası Ya'kub

Keşmirî'ye intisap etmiştir. Daha Delhi'de, Nakşbendiyye tarikatını Hindistan'da yayan Hâce Bâki-Billâh ile karşılaşmış ve teklifini kabul ederek bir süre onun yanında kalmış, bu arada kendisinden el almıştır. Yaşadığı dönemde Hindistan idarecileri Babürlülerden Ekber Şah ile Cihangir'dir ki Rabbânî onlara karşı mücadele vermiş, bir hapse dahi girmiştir. "Müceddid-i Elf-i Sâni" lakabıyla da anılan İmâm-ı Rabbânî, hem İslâm'ın kitabî bir çizgide yorumlanması ve toplumun hurafelerden arındırılması için mücadele eden bir "âlim", hem de tasavvuf yolunun yüksek tecrübelerine erişip edindiği bilgileri dostları ile paylaşan bir "sûfî"dir. 1034/1624'te vefat etmiş, Sirhind'de defnedilmiştir. *Mektûbât, İsbâtü'n-Nübüvve, Mebde ve Me'âd, Ma'ârif-i Ledünniyye, Mükâşefât-i Gaybiyye* gibi eserleri vardır (Algar, 2000: 194-199; Tosun, 2009: 9-36).

Topçu'ya göre İmâm-ı Rabbânî, XVII. asırda Hindistan'da "Ahmed Serhendî" adıyla da meşhur olmuş bir mutasavvıftır. O, *Mektûbât*'ını yazmak suretiyle Şeyh-i Ekber Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *vahdet-i vücûduna* en şiddetli itirazı yapmıştır. Altı ciltten oluşan eserin ilk üç cildini kendisi, diğer üçünü ise oğlu Muhammed Mâsûm kaleme almıştır (Topçu, 2002: 179).

Topçu'ya göre, İmâm-ı Rabbânî, Şeyh-i Ekber'in tam aksine eşyada asıl olanın adem yani yokluk olduğunu belirtmiş, ancak Allah'ın var ve Allah'tan başka her şeyin yok olduğunu, varlıkların vücudunun aynada görülen hayalden farkının olmadığını söylemiştir (2002: 129, 179).

Yine Topçu'ya göre İmâm-ı Rabbânî, Şeyhü'l-Ekber'e cevap niteliğindeki eseri *Mektûbât*'ında Allah ile kâinâtı ayırmış, sonra da kâinâtı, hakikî varlığa nispetle bir yansımadan ibaret gölge cinsinden kabul etmekle ve eşyanın aslını yoklukla vasıflandırmakla ortada var olarak tekrar sadece bir vücudu, İlahî varlığı bırakmış, böylelikle aksi istikametten giderek o da *vahdet-i vücûda* teslim olmuştur (2002: 129).

3.25. Niyâzî-i Mısri (ö. 1105/1694)

Malatyalı ve asıl adı Muhammed olan Niyâzî-i Mısri Halvetiyye'nin Mısriyye kolunun kurucusu, mutasavvıf-şâirdir. 1027/1618 yılında Malatya (Aspozi)'da dünyaya gelmiştir. Asıl adı Muhammed olup, şiirlerinde, ilim tahsili için bir süre Mısır'da kalması hasebiyle "Mısri" mahlasıyla "Niyâzî" kullanmış, böylece bu ikisinin birleşiminden meydana gelen Niyâzî-i Mısri, Mısri Niyâzî ve Şeyh Mısri diye şöhret bulmuştur. Gençlik yıllarında medrese tahsili gören, tefsîr, hadîs, fıkıh alanında kendisini yetiştiren ve bilhassa yaptığı ateşli vaazlarla adını duyuran Niyâzî-i Mısri, ilk önceleri sûfilere karşı olmuşsa daha sonra bundan vazgeçerek bir Halvetî şeyhine intisap etmiştir. Mısır'da bulunduğu sıra gerek zâhirî ilimlerdeki bilgisini gerek tasavvuf alanındaki tecrübesini iletmiş, hattâ bir Kadirî şeyhinden bile tarikat icâzeti almıştır. Aradığı mürşidi Uşak'ta bulan Mısri, buraya gelen Şeyh Ümmî Sinân'a intisap ederek onunla birlikte dergâhının bulunduğu Elmalî'ya gitmiştir. Niyâzî-i Mısri, burada dokuz yıl şeyhine hizmet edip seyrü sülûkunu tamamlayarak hilâfete nâil olmuştur. O, daha sonra birkaç müridiyle birlikte Bursa'ya gelip yerleşmiş, gün geçtikçe artan muhibbânıyla dikkatleri celbeden ve Abdal Çelebi adlı bir hayırsever tarafından Ulucami civarında kendisi için bir de dergâh inşâ edilmiştir. Vaazları ve düşünceleri dolayısıyla zaman zaman sürgüne gönderilen Mısri, bir defa Rodos'a iki defa da Limni adasına sürgüne gitmiştir. Aynı zamanda şâir olan ve bir mürettep *Dîvân*'ı bulunan Niyâzî-i Mısri, büyük bir kısmı birkaç varaklık risâlelerden oluşan otuza aşkın eser telif etmiş ve Limni'ye sürgün olduğunun ertesi yılı 1105/1694'te burada vefat etmiştir (Aşkar, 2004: 61-136). Topçu'ya göre Niyâzî-i Mısri, İslâm tasavvufunun Hallâc-ı Mansur gibi bir atletlerinden biri olup, *vahdet-i vücûd* mesleğinin öncülerindendir (2002: 160, 169).

3.26. Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780)

XVIII. asrın Üveysî meşrep şeyhlerinden olan İbrahim Hakkı, 1115/1703 yılında Erzurum'un Hasankale (Pasinler) ilçesinde doğmuştur. Babası Derviş Osman Hasenî Efendi, annesi Hasankale eşrafından Dede Mahmud'un kızı Şerife Hanife Hanım'dır. "Hakîrullah" diye andığı babası iyi eğitim görmüş, hacca giderken uğradığı Tillo denilen yerde yörenin tanınmış Üveysî şeyhlerinden İsmail Fakîrullah'a intisap ederek buraya yerleşmiştir. Henüz dokuz yaşındayken babasının yanına gelen İbrahim Hakkı, burada babasından naklî ilimleri, babasının arkadaşı Molla Mehmed el-Suhranî'den başta matematik ve astronomi olmak üzere aklî ilimleri tahsil etmiştir. 1132/1720'de babasını kaybedince Erzurum'a, amcası Molla Muhammed'in yanına dönmüştür. Amcasının yanındaki tahsilini sekiz yıl kadar sürdürdüğü anlaşılan İbrahim Hakkı'nın, Arapça ve Farsça dillerini okuduğu Erzurum müftüsü şâir Hazık Muhammed Efendi dışında, kimlerden ilim tahsil ettiği konusunda ayrıntılı bilgi yoktur. İbrahim Hakkı, 1141/1728'de babasının şeyhini ziyaret etmek üzere Tillo'ya gitmiş ve şeyhin, babası için yaptırdığı hücreye yerleşerek 1147/1734'te şeyhinin ölümüne kadar ona hizmette bulunmuştur. Daha sonra Erzurum'a dönen ve imamlığa başlayan İbrahim Hakkı, iyi bir musikişinas olan oğlu İsmail Fehim'in tahsilini tamamlamasından sonra imamlık vazifesini ona bırakıp bir yandan eser yazmakla, diğer yandan da talebe okutmakla meşgul olmuştur. Üç defa hacca, iki defa İstanbul'a giden İbrahim Hakkı, İstanbul'da iken saray kütüphanesinden yararlanmayı ihmal etmemiştir. 1177/1763'te tekrar Tillo'ya giden İbrahim Hakkı, şeyhin oğulları tarafından babalarının halifesi olarak karşılanmış ve şeyhin kızı Fatma Azize ile evlenmiştir. O, bu eşinden önce Firdevs Hanım, Erzurumlu Fatma Hanım, Belkis Hanım ve Züleyha Hanım'la evlilik yapmıştır. 1194/1780'de Tillo'da vefat etmiş ve şeyhi İsmail Fakîrullah'ın yanına defnolunmuştur. Kendisi yazdığı bir notunda beşi usûl (ana eser),

onu da fûru (evlât eser) olmak üzere on beş kitabının olduğunu söylemiştir (İbrahimhakkioğlu, 1973: 13-200; Çelebiođlu, 1988: 1-41; Fazlıoğlu, 2005: 116-118). Topçu'ya göre İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*'si meşhurdur (Topçu, 2009: 68). Yine ona göre İbrahim Hakkı, Yûnus'la birlikte üniversitelerimizin ruhu olmalıdır (1998: 71).

4. Sonuç

Çalışmamızda görülmüştür ki son devirde tasavvufa ilgi duyan ve bu yola girerek bir derviş düzeyinde bunu tadan ilim ve irfan adamlarımızdan birisi de Nurettin Topçu'dur. Bunda gerek Topçu'nun yurt dışında eğitim gördüğü zamanki hocaları olan Blondel, Bergson ve tasavvuf tarihçisi Massingnon'un gerekse, yurda döndüğü zaman tanıştığı Şeyh Hasib Efendi ve özellikle Şeyh Bekkine'nin büyük rolü bulunmaktadır.

Bundan dolayıdır ki Topçu eserlerinde, İslam mistisizmi, Kur'an'dan kalp ilmini çıkararak felsefe, hakikatte bir insan ilmi, dünyadan sıyrılarak kendi ruhuna çevrilen içsel insanın hayat denemesi ve Allah yolundaki atletizmi olarak nitelendirdiği tasavvufa ve o mektepten yetişen sûfî şahsiyetlere hemen her fırsatta yer vermiş, onların anlaşılması ve anlatılmasına büyük gayret göstermiştir.

Topçu'nun eserlerinde temas ettiği ve hakkında değerlendirme yaptığı İslâm sûfileri tespit edebildiğimiz kadarıyla yirmi altı şahsiyettir: Hasan-ı Basrî, Ebû Tâlib Mekki, Kuşeyrî, Bâyezîd, Cüneyd, Herevî, Gazzâlî, Geylânî, Yesevî, Sühreverdî Maktûl, Attâr, Necmüddin Kübrâ, Sühreverdî Ebu Hafs Ömer, İbnü'l-Arabî, Konevî, Mevlânâ, Hacı Bektâş, Nasreddin Hoca, Yûnus, Nesîmî, Hacı Bayrâm, Câmî, İmâm-ı Rabbânî, Niyâzî-i Mısırî, İbrahim Hakkı.

Topçu'ya göre, Bâyezîd, Hallâc, İbnü'l-Arabî, Herevî, Konevî, Mevlânâ, Yûnus, Nesîmî vahdet-i vücûdu savunurken Cüneyd, Geylânî, İmâm-ı Rabbânî gibi şahsiyetler onu reddetmişlerdir.

İslâm sûfileri içerisinde Topçu'yu en çok etkileyen şahsiyetlerin başında Mevlânâ ile Yûnus gelir. Nitekim Topçu, "Bizi yaşatan ve ebedî yapan, ebedîliğe götüren büyük kervanın başında Mevlânâ'lar ve Yûnus'lar vardır ve bu neslin bahtiyar müjdecileri Mevlânâ ve Yûnuslardır. Anadolu'nun ruhunun uyanış çağında, ona istikamet vermesi, hikmet ışıklarını göstermesi bakımından yine Mevlânâ ve Yûnusların büyük bir rolü bulunmaktadır." demiştir.

Velhâsıl Nurettin Topçu'nun, Batı düşüncesinin yanında İslâm düşüncesinden, özellikle tasavvufî düşünceden ve sûfilerden hem teorik hem de pratik anlamda oldukça etkilendiğini ve bunu eserlerine yansıttığını rahatlıkla söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- AKSU, Hüsameddin (1998). "Hurûfîlik", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. XVIII, s. 408-412.
- ALGAR, Hamid (2000). "İmâm-ı Rabbânî", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. XXII, s. 194-199.
- ALGAR, Hamid (2006). "Necmeddîn-i Kübrâ", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. XXXII, s. 498-500.
- ATEŞ, Süleyman (1993). "Cüneyd-i Bağdâdî", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. VIII, s. 119-121.
- AZAMAT, Nihat (1996). "Hacı Bayrâm-ı Velî", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. XIV, s. 442-447.
- BALTACI, Halil (2011). *Necmeddîn-i Dâye Râzî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- BATUK, Mehmet (1993). "Nurettin Topçu ve Tasavvufî Anlayışı", *Büyük İslâm ve Tasavvuf Önderleri*, İstanbul: Vefa Yayınları, s. 515-519.
- BİLGİN, A. Azmi, "Cüneyd-i Bağdâdî", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. VIII, s. 119-121.
- BOZBEYLİ, Ferruh (2006). Nurettin Topçu, *Hece Dergisi (Nurettin Topçu Özel Sayısı)*, S. 109, s. 467-249.
- CEBECİOğLU, Ethem (1991). *Hacı Bayram Velî*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÇELEBİOğLU, Âmil (1988). *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ERAYDIN, Selçuk (1994). *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- ERZİ, Adnan (1950). "Yunus Emre'nin Hayatı Hakkında Bir Vesika", *T.T.K. Belleten*, C. XIV, S. 53, s. 85-89.
- FAZLIOđLU, Şükran (2005). "Talim ile İrşâd arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, S. 18, s. 115-173..
- HUCVİRİ, Ali b. Osman Cüllâbî (1996). *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- GÖKBULUT, Süleyman (2010). *Necmeddîn-i Kübrâ Hayatı, eserleri, Görüşleri*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1964). "Bektaşîlik ve Hurûfîlik", *Şarkiyat Mecmuası*, C. V, s. 15-29.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1989). *Hurûfîlik Metinleri Katalođu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÜNAYDIN, Yusuf Turan (2006). "Bağlanma: Abdülaziz Bekkine ve Nurettin Topçu İlişkisi", *Hece Dergisi (Nurettin Topçu Özel Sayısı)*, S. 109, s. 93-94.
- GÜNER, Dilaver (2009). *Abdülkâdir Geylânî*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- İBRAHİMHAKKIOğLU, Mesih (1973). *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul: Tatlıdil Matbaası.
- KARA, Mustafa (1992). "Nurettin Topçu'nun Tasavvufî Düşüncesi", *Nurettin Topçu'ya Armağan*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 22-23.
- KARA, Mustafa (1995). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARA, Mustafa (2002). *Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARA, Mustafa (2005). *Dervişin Hayatı Sûfinin Kelâmı*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARA, Mustafa (2006). "Farklı Bir Münzevî Sıradışı Bir Muallim: Nurettin Topçu", *Hece Dergisi Nurettin Topçu Özel Sayısı*, S. 109, s. 148-155.
- KELÂBÂZÎ, Ebubekir (1992). *Doğuş Devrinde Tasavvuf (Ta'arruf)*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KILIÇ, Mahmut Erol (2009). *Şeyh-i Ekber İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, İstanbul: Sufi Kitap.
- KNYSH, Alexander (2011). *Tasavvuf Tarihi*, trc. İhsan Durdu, İstanbul: Ufuk Yayınları.
- KUŞEYRİ, Abdülkerim (1991). *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KUTLUER, İlhan (2010). "Sühreverdî Maktûl", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. XXXVIII, s. 36-40.

- NICHOLSON, Reynold A. (1978). *İslâm Sûfileri (The Mystics of Islam)*, trc. Mehmet Dağ-Kemal Işık-Ruhi Fiğlalı-Abdulkadir Şener-Rami Ayas-İsmet Kayaoğlu, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar (1996). "Hacı Bektaş-ı Velî", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. XIV, s. 455-458.
- OKAY, M. Orhan. (1992). "Abdülaziz Bekkine Araştırması Üzerine", *Abdülaziz Bekkine Hazretleri*, Hazırlayan: Ahmed Ersöz. İzmir: Nil Yayınları, s. 7-8.
- OKUMUŞ, Ömer (1993). "Câmî, Abdurrahman", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. VII, s. 94-99.
- ÖZTÜRK, Eyüp (2013). *Velilik ile Delilik Arasında İbnü's-Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervişler*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- SAKLAN, Bilal (1994). "Ebû Tâlib el-Mekkî", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. X, s. 239-240.
- ŞAHİNOĞLU, M. Nazif (1991). "Attâr, Feridüddin", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. IV, s. 95-98.
- ŞİMŞEK, Selami (2011). *Nasreddin Hoca ve Tasavvuf*, İstanbul: Buhara Yayınları.
- TATCI, Mustafa (2005). *Yunus Emre Külliyyâtı-I, Yunus Emre Divânı (İnceleme)*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- TOPÇU, Nurettin (2009). *Millet Mistikleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TOPÇU, Nurettin (1970). *Türkiyenin Maarif Davası*, İstanbul: Hareket Yayınları.
- TOPÇU, Nurettin (1995). *Din Psikolojisi Bahisleri*, Erzurum: ATÜF Yayınları.
- TOPÇU, Nurettin (1998). *Kültür ve Medeniyet*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TOPÇU, Nurettin (2002). *İslâm ve İnsan/Mevlânâ ve Tasavvuf*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TOPÇU, Nurettin (2007). *Yarınki Türkiye*, İstanbul: Hareket Yayınları.
- TOPÇU, Nurettin (2008). *Ahlâk Nizâmı*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TOPÇU, Nurettin (2010). *Büyük Fetih*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TOSUN, Necdet (2013). "Yunus Emre Rifâi Hacı Bektaş Vefâi.", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 31, s. 110-112.
- TOSUN, Necdet (2009). *İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- TÜSİ, Ebû Nasr Serrâc (1996). *el-Lüma' İslâm Tasavvufu*, trc. H. Kâmil Yılmaz, İstanbul: Altınoluk Yayınları
- TÜZER, Osman (1998). *Anahatlarıyla Tasavvuf*, İstanbul: Seha Neşriyat.
- TÜZEER, M. Sıtkı (1976). "Nurettin Topçu", *Fikir ve Sanatta Hareket*, S. 112, s. 115-116.
- TÜZEER, M. Sıtkı (1992). "Nurettin Topçu", *Nurettin Topçu'ya Armağan*. İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 177-182.
- ULUDAĞ, Süleyman (2002). "Hallâc-ı Mansûr", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. XV, s. 377-381.
- ULUDAĞ, Süleyman (1994). *Bâyezîd-i Bistâmî*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman (1997). "Kuşeyri, Abdülkerim b. Hevâzin", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. XXVI, s. 473-475.
- ULUDAĞ, Süleyman (1997). "Abdükâdir-i Geylânî", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. I, s. 234-239.
- ULUDAĞ, Süleyman (2005). "Attâr'ın Hayatı Eserleri ve Fikirleri", *Tezkiretü'l-Evliyâ (içinde)*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ULUDAĞ, Süleyman (1995). *İbn Arabî*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman-KARA, Mustafa (1995). "Câmî", *Nefahâtü'l-Üns Evliyâ Menkıbeleri (içinde)*, İstanbul: Marifet Yayınları.
- YAZICI, Tahsin-ULUDAĞ, Süleyman (1998). "Herevî Hâce Abdullah", *D.İ.A., Türkiye Diyanet Vakfı*, C. XVII, s. 222-226.
- YENİTERZİ, Emine (1995). *Mevlânâ Celâleddin Rûmî*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- YILMAZ, Hasan Kâmil (2007). *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- YÜKSEL, A. Nuri. (1976). "Mektep İnsan Nurettin Topçu", *Fikir ve Sanatta Hareket*, S. 112, s. 74.